

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પુરબ

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

જાન્યુઆરી : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૪, અંક : ૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

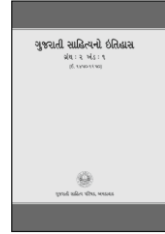
(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬ + ૬૦૦, કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १४

जान्युआरी : 2020

अंक : ७

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

સ્વાયત્તતા સંમેલન

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર સહિત શિક્ષણ અને સાહિત્યની સર્વ સંસ્થાઓમાં પ્રકુલ્લન પ્રવર્તે તે દૃષ્ટિએ સ્વાયત્તતાના લોકશાહી મૂલ્ય પરત્વે જનજાગૃતિ અને સક્રિયતા પ્રેરવા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના

રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં
૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૦ રવિવારે
બપોરે ૨.૦૦ કલાકે

ગુજરાતવ્યાપી

સ્વાયત્તતા સંમેલનનું આયોજન કર્યું છે
તેમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સ્વાયત્ત
હોવી જોઈએ તેવું માનનાર સૌને
સહભાગી થવા આમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૭૬૩૭૧

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર 7
- કવિતા : ભગવાનની વાતો, દિલીપ ઝવેરી 13 પાંચ ગીતો, હરીશ મીનાશ્રુ 21 ભેંસ, રાકેશ દેસાઈ 24 ઉદ્ગાર, કવિ અજ્ઞાત 25
- વાર્તા : હોળી, પન્ના ત્રિવેદી 26
- નિબંધ : યાદ આવે, આતા ને વાંસળી, કિષ્ના ગરણિયા 34
- આસ્વાદ : 'વખાર'માં ઝળહળતો ઝીણા નકશીકામવાળો 'પ્યાલો..', રાધેશ્યામ શર્મા 37
- જ્ઞાનસત્ર વિશેષ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૧મું જ્ઞાનસત્ર, અજય પાઠક 41 વર્તમાન જ્ઞાનસત્રનાં અધ્યક્ષીય પ્રવચનો, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 50
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : નોખા મિજાજના અનોખા હાસ્યલેખો, વિજય શાસ્ત્રી 52 પરમનો સ્પર્શ પામવાનો સરિયામ રસ્તો, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 54 ગાંધીજીના અમદાવાદ સાથેના દોઢ દાયકાના સંબંધનો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ, પરીક્ષિત જોશી 58 લાલલીલીજાંબલી રંગની ગઝલો, ધ્વનિલ પારેખ 61
- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા અંગે : સ્વાયત્તતા, સત્તા અને સાહિત્યકાર, પ્રવીણ પંડ્યા 64
- મુલાકાત : ઘેર જતાં પૂર્વેની કળાકાર કવિ સંપાદક શેખની સિદ્ધિયાત્રા, રાધેશ્યામ શર્મા 67
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 78
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 80
- આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 82
- પત્ર : નરોત્તમ પલાણ, પીયૂષ પારાશર્ચ, ઉકાભાઈ હરિભાઈ વઘાસિયા 83
- આ અંકના લેખકો : 86
- આવરણ : ભૈરવી મોદી

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૨૨

ત્રીજો સૂર, પણ ભારતીય કવિતાનો : નીલમણિ ફૂકન,
પુ. શિ. રેગે, શંખો ઘોષ અને કેશવ મલિકની કવિતામાં

*

હવેના થોડાક લેખોમાં સાંપ્રત ભારતીય કવિતાના એક વિરલ સૂરને સાધતી, પોતપોતાની રીતે એ સૂર લગાડતી કેટલીક કૃતિઓની વાત માંડવી છે. મરાઠી કવિ પુ. શિ. રેગે, બંગાળી કવિ શંખો ઘોષ, ભારતીય-આંગ્લ કવિ કેશવ મલિક અને આ લેખ જેમને વિશે છે એ અસમિયા કવિ નીલમણિ ફૂકનની વિરલ-સુંદર કાવ્યરચનાઓની વાત આ અને આ પછીના કેટલાક લેખોમાં કરવી છે.

કેવળ યૌવનસુલભ ભાવોની નાજુક-ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ કરતી કવિતા કોને ન ગમે? પણ એવી મંજુલ-સ્વર ગીત-ગઝલ-કન્યકાઓની કેડે રમ્ય અનુભૂતિની નાનકડી ગાગરો શોભે, વધારે ‘વજનદાર’ અનુભવો ત્યાં ન મુકાય. (ક્યારેક વિચાર આવે કે સુકવિ કલાપી જો લાંબું જીવ્યા હોત પોતાના પાંચમા, સાતમા દાયકામાં એ કેવી રચનાઓ કરત? કેટલાક ‘કવિબંધુ કલાપીઓ’ શરીરે સાઠ-સિત્તેર વરસના થયા છતાં કવિવયે વીસ-પચીસના રહી જાય છે!) સામે છેડે, સામાજિક અન્યાયો સામે ઝઝૂમતી પ્રતિબદ્ધ કવિતા હમેશાં સમયપ્રજ્ઞ, બલ્કે ઇતિહાસપ્રજ્ઞ અને કાવ્યપુખ્ત રહી શકે છે. પણ પ્રતિબદ્ધ કવિતાની કાવ્યબાની જ્યાં વિધાનો, ચિત્કારો, સૂત્રો-સ્લોગનોના ઊંચકાચેલા અવાજે વાત કરતી હોય, ત્યાં એ કાવ્યબાનીમાં સચોટ અભિધા કામ આવે, વિલંબનપટુ વ્યંજના નહીં. કાવ્યાર્થ અભિધાનો જ ‘દીર્ઘ દીર્ઘતર વ્યાપાર’ છે, એવા ધ્વનિ-વિરોધી કાવ્ય-વિચારની નોંધ સ્વયં ‘ધ્વન્યાલોક-લોચન’માં લેવાઈ છે. ગીતના મંજુલ સ્વર અને પ્રતિબદ્ધ કવિતાના ઊંચકાચેલા અવાજ વચ્ચે, બલ્કે એ બેથી અલગ એવો કવિતાનો ‘ત્રીજો સૂર’ જે રેગે આદિમાં સંભળાય છે, એને ટી. એસ. એલિયટે ચીધેલા ‘થર્ડ વોઈસ ઓફ પોએટ્રી’ એટલે કે ‘ડ્રામેટિક વોઈસ’ સાથે પૂરો સમરૂપ ગણવાની ભૂલ ન થાય. મલિક, ઘોષ, રેગે, ફૂકન, એકેની કવિતા સચેત ભાવકને એવી ભૂલ કરવા નહીં દે. આવા, આજની ભારતીય કવિતાના આ ‘ત્રીજા સૂર’ની મીમાંસા કર્યા વિના આપણી આજની ભારતીય

કવિતા અંગેની સમજણ અધૂરી રહે.

*

પણ આવી આવી વાતોથી શું વળે, કેમ? તો વાયક, નીલમણિ ફૂકનની આ રચનાનો (નંબર પાડ્યા વગરનો) સૂર તારો પોતાનો કાન માંડીને સાંભળ:

એકાકી / નીલમણિ ફૂકન

એમાંનાં દરેક ડૂબનારાંએ કદાચ કર્યો હશે

પોતપોતાનો ચિત્કાર

લંબાવેલા હાથ હલાવી હલાવીને દરેકે મને બોલાવ્યો હશે

-- પાણીની સપાટી નીચેથી.

વેગીલા પવનોમાં વૃક્ષો ઝાઝું ઝૂક્યાં હતાં

શકે, એ સહુ એ પાણીની સપાટી પર ઊલટસૂલટ થતાં હોય પોતે.

પછી, નદીનાં ઊંડાણોમાંથી

એક કૂવાથંભ, કોક ડૂબેલા વહાણનો,

જળની સપાટી ભેટી ઊંચો આવ્યો.

હવે મારી આંખો સામે છે

ઘણાં બધાં દોરડાંઓમાં ગૂંચવાયેલો આ થાંભલો.

ટટર મસ્તકે ઊભેલો,

જાણે, કોક એકાકી જણ...

(અનુ. સિ.) (કૃષ્ણ દુલાલ બરુઆના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી, કવિ સાથે ફોન પર વાત કરી કેટલીક ચોકસાઈ લીધા પછી.)

પ્રયંડ બ્રહ્મપુત્ર નદના અણથંભ પ્રવાહમાં ડૂબેલા કોક દેશી વહાણની કરુણાંતિકાને આલેખતો આ અસમિયા કવિનો સ્વર સાંભળ્યો? એક ઉત્તમ સમકાલીન ભારતીય કવિનો અવાજ? એની ઊંડી વ્યથા, એની અસહાયતા, એનું અવાજ વિનાનું રુદન? એ છે આપણી આજની કવિતાનો ત્રીજો સૂર. અને દેશની પ્રજાના મોટા ભાગનો પહેલો, અવાજ વિનાનો બનાવાયેલો અવાજ.

એ જ છે અસમિયા વાસ્તવ — સચોટ અભિધા વડે આલેખાયેલું વાસ્તવ નહીં, પણ માત્ર એક કૂવાથંભના કલ્પન વડે વ્યક્ત થતું વાસ્તવ. ડૂબેલા વહાણના મુસાફરોના, સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોના મદદ માટેના છેલ્લા પોકારો (એ મુસાફરો જેટલી જ અસહાયતાથી) સાંભળ્યા પછી છવાયેલી અસહ્ય ચૂપકીટીમાં કવિએ કાન માંડી સાંભળેલો પ્રજાનો અવાજ. એ રીતે યુપચાપ ઊંચકાતો એ જ ડૂબેલા વહાણનો આખરી વાર ઊંચકાતો કૂવાથંભ જોવો, એ કાંઈ જે તે કામ નથી, અસામાન્ય કવિકર્મ છે. એક 'સ્ટાર્ક' કલ્પન ! એઝરા પાઉણ્ડ એટલે જ કહેતા કે કવિ જીવનમાં એક જ અવિસ્મરણીય કલ્પન પોતાની કવિતામાં રચી જાય, એ પૂરતું છે. બ્રહ્મપુત્રને તટે વસતો આ સદય-નિર્દય કવિ ડૂબેલા વહાણના થોડી પળો નદીનાં પાણીની ઉપર આખરી દેખા દેતા કૂવાથંભનું કલ્પન આલેખે છે ત્યારે

એ થાંભલાની આરપાર (હવે) ગૂચવાયેલાં દોરડાંને પણ જોવાનું બતાવવાનું ચૂકતા નથી, એની નોંધ લઈએ. જાણે આકાશના હાથમાંથી લટકતો ફાંસીનો ફંદો.

આ એક કલ્પન જોયા પછી હવે વિવેચન શું કરવું? ‘આસ્વાદ’ શબ્દનો કારમો અર્થ પણ, વાયક, તારી જીભ પર રવરવતો હશે.

*

નીલમણિ ફૂકનનો જન્મ ૧૯૩૩માં આસામના ગોલાઘાટ જિલ્લાના રળિયામણા દેરગાંવ ગામમાં. ગુવાહાટીની આર્ય વિદ્યાપીઠ કોલેજમાં એમણે સળંગ, ક્યાંય ખસ્યા વિના, અધ્યાપન કર્યું. ગુવાહાટીની એક નાનકડી ટેકરી ઉપર એમનો સુંદર બંગલો જે છે, ત્યાં કવિને મારે ઘણી વાર મળવાનું થયું છે — શાંત પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ, ઊંડાં મૂળ નાખેલો ઉત્તુંગ વૃક્ષરાજ. દઢ પણ નમનીય. આદરણીય, સ્નેહાળ મિત્ર.

થોડોક ઈતિહાસ જોઈએ: અસમિયા સાહિત્યમાં નીલમણિ ફૂકન નામ બે કવિઓનું છે. પુરોગામી અસમિયા કવિ અને રાજકીય નેતાનો જીવનકાળ ઈ. ૧૮૮૦થી ૧૯૭૮. એમના અનુગામી અને એક-નામેરી એવા આપણા આ કવિ એ રીતે રાજકારણ સાથે સંકળાયેલા નથી, પણ પ્રજાની વેદના એ કેવી પારખે છે, એ ઉપરની કવિતામાં વરતાયું હશે. નવકાન્ત બરુઆ, અજિત બરુઆ, હિરેન્દ્રનાથ દત્ત, નિર્મલપ્રભા બરદલૈ, મહિમ બોરા, હરેકિશ્ન ડેકા, સૈયદ અબ્દુલ મલિક આદિ કવિઓ આજે આપણે જેમની કવિતા માણીએ છીએ, એ નીલમણિ ફૂકનના સમકાલીનો. એ પૂર્વે, છેક ઈ. ૧૮૮૯માં કલકત્તાથી જેનું પ્રકાશન શરૂ થયું હતું એ ‘જોનાકી’ (‘આગિયો’) સામયિકમાં, ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ એ તત્કાલીન પાઠ્યપુસ્તકમાંની રોમેન્ટિક અંગ્રેજી કવિતાના પ્રભાવ નીચે લખાતી કવિતાથી આગળ વધી નવકાન્ત, નિર્મલપ્રભા, ફૂકન અને અબ્દુલ મલિકની કવિતા સુધીનું અંતર જે રીતે કપાયું છે, એની સાથેનું આપણા (‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’વાળી પેઢીના સુકવિ) નરસિંહરાવ દિવેટિયાથી આગળ વધી છેવટે નિરંજન ભગત, ગુલામ મહમ્મદ શેખ, લાભશંકર ઠાકર, આદિલ મનસૂરી, કમલ વોરા, સૌમ્ય જોષી અને મનીષા જોષી સુધીના કાવ્યપ્રવાસનું સામ્ય જોઈએ ત્યારે સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યની છેલ્લાં દોઢસોએક વરસોની સાહસસફરનો એક અંદાજ આવતો જાય.

*

પણ અસમની સંસ્કૃતિની અને એના આ સાર્ધ શતાબ્દીના ઈતિહાસની કથા પોતીકી છે, નિરાલી છે, આપ-ઓળખની જાળવણીની બાબતમાં, ભારતના બીજા પ્રદેશો કરતાં ઘણા મોટા પડકારોનો સામનો કરનારી છે. સિંધ, પંજાબ અને બંગાળની પ્રજાનાં તો વિભાજનો થઈ ચૂક્યાં, પણ અસમની પ્રજાની ઓળખનો સવાલ પણ કારમો બન્યો. એ કેવો કારમો બન્યો એનો થોડોક અંદાજ ગુજરાતી વાચકને સાવ અલગ રીતે આવી શકે : આપણી એક અનોખી (પણ ગુજરાતમાં હવે લગભગ વીસરાઈ ગયેલી) કવિ, અલકા દેસાઈની વાત અહીં એ સંદર્ભે કરું. અલકા આપણા વિખ્યાત અને ઉત્તમ રંગકર્મી, અભિનેતા ઉત્કર્ષ મજમુદારની અને મારી નાની પિતરાઈ બહેન થાય. અલકાના પિતા

ગાંધીમાર્ગી સ્વાતંત્ર્યસેનાની. અલકા દેસાઈ અસમના વિદ્યાર્થી આંદોલનના ટેકામાં ગુજરાતમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી ઈ. ૧૯૮૩-ના અરસામાં અસમ ગઈ હતી, એની એક કિશોર વયની સદસ્ય હતી. અસમની આપઓળખ અંગેના જે જનસંઘર્ષમાં એણે પૂરો ભાગ લીધો હતો, એ સંઘર્ષ કરનાર સંગઠન, ‘અસોમ ગણ પરિષદ’ની સ્થાપના, ૧૯૮૫માં એ જ ગોલાઘાટમાં થઈ હતી, જ્યાં નીલમણિ ફૂકન ૧૯૩૩માં જન્મ્યા હતા. ગુજરાતની કવિ-કર્મશીલ અલકા દેસાઈ તો અસમની એવી થઈ ગઈ કે એણે ‘એ.જી.પી.’ના એક અત્યંત તેજસ્વી અને વિશુદ્ધ-ચરિત યુવાનેતા, નગેન શર્મા સાથે લગ્ન કર્યાં. એ યુવક અસમની વિધાનસભાની ચૂંટણી ઉત્તર અસમની નલબારી કન્સ્ટિટ્યુઅન્સીમાંથી જીતી એમ.એલ.એ. બન્યો, પક્ષની સરકાર રચાતાં, એમાં એ યુવક પબ્લિક વર્ફ્સ-નો મિનિસ્ટર બન્યો, અને ઉત્તર અસમમાં એણે એવું કામ કરી બતાવ્યું કે ઉગ્રવાદી ‘ઉલ્ફા’ આતંકીઓને ત્યાં પગ ખોડવા ન દીધા. એટલે નગેન શર્માની હત્યા ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૦માં ઉલ્ફાના આતંકીઓએ કરી. અપરાજિતા અલકા દેસાઈ-શર્મા એ જ નલબારી મતદાર વિભાગમાંથી ચૂંટણી લડી, જીતી અને પ્રજા-વાત્સલ્યથી કામ કરતી રહી. અસમનો પોતાની ઓળખ ટકાવવાના ઈતિહાસનો પ્રશ્ન કેવો કારમો, લોહિયાળ, પીડાભર્યો છે, એ ક્યારેક ગુજરાતી કવિ અને અસમની કર્મશીલ નેતા અલકા દેસાઈ-શર્માને ‘પરિષદ’માં અને બીજે નિમંત્રીને પૂછવા જેવો છે.

*

એવા સવાલનો એક જવાબ અસમના કવિ સૈયદ અબ્દુલ મલિક (જન્મ ૧૯૧૯ – અવસાન ૨૦૦૦)ની એક કવિતામાં મળે છે. એ જ પેલા ગોલાઘાટમાં જન્મેલા આ કવિ અને સંસ્કૃતિ-મીમાંસક અસમ સાહિત્ય સભાના ૧૯૭૭ના અધિવેશનના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા. સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લી, -ના પુરસ્કારથી અને પદ્મભૂષણ પદવીથી એ વિભૂષિત હતા. એમની એક કવિતાનું શીર્ષક છે, ‘સહી’ (મૂળમાં ‘સોહી’, અર્થાત્ ‘હસ્તાક્ષર’). એ રચના, અનુવાદે, જોઈએ :

સહી / સૈયદ અબ્દુલ મલિક

માણસજાતની પ્રગતિની હસ્તપ્રત
બહુ શામળી છે,
લાખ લાખ લોકોએ કરેલી સહીઓના ડાઘ પડેલી;
ઊકલી ન શકે એવાં અગણિત નામોની સહીઓવાળી.

કેટલાકોએ પોતાનાં આંસુઓથી ઉતાવળે લખ્યું છે,
કેટલાકોની નાલેશીના ડાઘા પડ્યા છે,
બીજા થોડાકે ઊંને નિસાસે મતું માર્યું છે.

હજારો વરસોથી એ પોથી આંસુના ખારા દરિયામાં પડી પડી સડે છે.
એક વારનાં સોનેરી સપનાં હવે તો નરી પરીકથાઓ બની ગયાં છે.
કેટકેટલી અડધેથી અટકેલી કહાણીઓ,

એક સુરાવટની શોધમાં અટવાતાં ગીતો,
અને અજવાળાંની શોધમાં ખાડે પડેલી આંખો.

હૃદય ભીતરના પવિત્ર ઓરડાને જેની જ્યોત અજવાળી ન શકી, એવા આતમાઓ.
કોઈ ભવિષ્ય સુધી પોતાને ન લઈ શકનારા ભૂતકાળો.
અરમાનો, જે અમથીકાનાં બની ગયાં, પોતપોતાની આપઓળખ ગુમાવી બેઠાં.
હસ્તાક્ષરો, પોતાની જાતને જ છેતરતા, બનાવટી નામ વાપરતા.

...

ભલે એ બધું દટાયેલું રહેતું હવે ધૂળના થર તળે
પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનાં પોથાંઓમાં.
ભલે વેઠતા એ, ચૂપચાપ, આ સમય જે આપે તે સઘળી યાતનાઓ.

...

આજ એક નવા યુગના સૂર્યપ્રકાશની હૂંક માણતો હું,
લો, આ અહીં સહી કરું છું,
એક નવીનકોર સહી
શાશ્વતીના સાગરનાં જળ ઉપર.

(સૈયદ અહમદ શાહના અંગ્રેજી અનુવાદને આધારે ગુજરાતી અનુવાદ. - સિ.)

-- દેશ આઝાદ થયો એ પછીના ચારેક દશકો સુધી ટકેલી આશાની, ભલે વેદનાથી
રસેલી તોયે એક આશાની આબોહવામાં આ આસામી કવિ સૈયદ અબ્દુલ મલિકની આ
રચનાની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ લખી શકાઈ છે.

*

આજે પરિસ્થિતિ જુદી દેખાય છે. અસમનિવાસી પણ બંગાળીભાષી એવા હાકિઝ
અહમદ જેવા કવિઓ 'મિયાં પોએટ્રી' ('હા, લખી લો, હું મિયો છું', ૨૦૧૬) અસમની
આપઓળખની સમસ્યાનું એક પાસું પ્રગટ કરે છે. પ્રત્યાખ્યાન પામ્યાનો, જાકારો
સાંભળ્યાનો ભાવ અને એનો ઉગ્ર પ્રત્યાઘાત આ 'મિયાં પોએટ્રી'માં પ્રગટે છે. અસમમાં
રહેતા આ કવિઓ બાંગ્લાદેશની એક પ્રાદેશિક બોલીમાં જે રીતે આ કવિતા લખે છે.
એની તટસ્થ મીમાંસા કરવી જરૂરી છે. ન પક્ષે, ન વિપક્ષે. એ રીતે 'હા કબૂલ્યું, ગુમચર
છું' એ કવિતા ગુજરાતીમાં લખનાર અને સાથે જ 'નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન
મળે' એ અવિસ્મરણીય કવિતા પણ ગુજરાતીમાં લખનાર આદિલ મનસૂરી કરતાં આ
'મિયાં પોએટ્રી' એ રીતે બાંગ્લાદેશી બોલીમાં લખનાર કવિઓ જુદા પડે છે. અસમની
આપઓળખની સમસ્યાને એ કવિઓ વાચા આપે છે કે વકરાવે છે, એ અંગે આજે વિવાદ
ચાલે છે. ગુજરાતી વાચક એથી કેવળ અજાણ્યો ન રહે, કે ઝડપથી, કોઈના કહ્યે એક કે
બીજા પક્ષે પક્ષકાર ન બની બેસે, એ જરૂરી છે, એમ મને લાગે છે. ગુજરાતી કવિતાના
પોતીકાં અને સદીઓથી સાચવેલાં એવાં, ભાવ-વિચાર-અભિવ્યક્તિનાં ઊંડાણ કોઈ
કાદવથી પુરાઈ ન જાય, એ માટે જરૂરી છે, એમ મને લાગે છે.

ગોહાટીની પેલી ટેકરી પરના પોતાના શાંત ઘરમાં બેઠેલા વચસ્ક કવિ, મારા મિત્ર
પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2020

નીલમણિ, આ બધું જુએ છે, જાણે છે, સમજે છે, એની મને જાણ છે. દશકોથી, આજ લગી. નીલમણિ કૂકન સૈયદ અબ્દુલ મલિકના અનુગામી છે અને હાફિઝ અહમદના પુરોગામી છે, માત્ર સમયાનુક્રમે નહીં. એ બન્નેના લોકેશનથી અલગ એવું નીલમણિ કૂકનનું, એમની કવિતાનું સરનામું છે. એમના ઘરનું સરનામું જાણવું એ એક વાત છે. એમની કવિતાનું સરનામું એમ ઝટ જડી જાય તો એ કવિતા શેની? એ ગોતવા માટે એમના એક બીજા અનુગામી કવિ નીલીમ કુમારના કાવ્યજગતનો પતો લઈ શકાય.

આ લેખનો પૂર્વાર્ધ નીલીમ કુમારની એક રચનાથી કરીએ, નીલમણિ કૂકનની કવિતાની વાત, રેગે-મલિક-શંખો ઘોષના સંદર્ભે, આવતા અંકે કરવા માટે.

ભાષા / નીલીમ કુમાર

મારે પંખીઓ સાથે ગીતો વિશે વાત કરવી જ જોઈએ, નવી રીતે.
સાંજ પણ ખેદ સાથે ફરિયાદ કરે છે, પડછાયાના રસ્તા ન ગમ્યાની.
લાગે છે કે બધા જ કૈંક ને કૈંક નારાજ છે.

એક પ્રાચીન શોક દરેકની અંદર ઘુસપેઠ કરતો જણાય છે.

હા, મને ઉધરસ આવે છે. મેં ગરમ કપડાં પહેર્યાં નથી.

ટાહું ધુમ્મસ અલબત્ત ઊતરતું આવે છે.

મારે ધુમ્મસ સાથે શિયાળા વિશે વાત કરવી જ જોઈએ, નવી રીતે.

શિયાળો તો જોઈએ જ આપણને.

શિયાળામાં જ તો બધા કવિઓના જન્મદિવસો આવે છે.

હાલ તો આપણે ઝાઝું કરી ન શકીએ કાંઈ, નવી રીતે.

આપણે આપણી ભાષા બદલી ન શકીએ.

તમે ત્યાં છો કે નથી, એ મારી ભાષા છે, બલકે આપણી વચ્ચેની વાતચીત.

ચાલો ને, આપણે એકાબીજાની ભાષાની ફેરબદલી કરી લઈએ.

કદાચ જિંદગી પણ એ રીતે બદલાઈ શકશે.

(અનુ. સિ. નબિના દાસના અંગ્રેજી અનુવાદને આધારે.)

--ખ્યાલ આવ્યો ને, હં? તો સાલ મુબારક, સાથીઓ.

ભગવાનની વાતો | દિલીપ ઝવેરી

૧. ભગવાનની રમતો

ભગવાન ભેળું રમતું હોય તો રમો

પણ જાણી લેજો

કે ભગવાન અંચઈ કરે છે

પછી પડતું મેલીને રાવ કરવા નહીં જતા

અને ફરિયાદ કરશો તો કોને ?

આજ લગી ભગવાનને લગરીક પણ બેન્ય પર બેસાડી દેનારો

પેદા નથી થયો

ડ્રેસિંગરૂમમાં કે બાલબાબરીરૂમમાં કે ગ્રીનરૂમમાં કે વેઈટિંગરૂમમાં
એક્સ્ટ્રાની જેમ બેઠેલા ભગવાનને કોઈએ જોયા છે ?

રમત રમવી, ડ્રામા કરવો, જંગ ખેલવો

ભગવાનને માટે એક હી બાત હે

પણ સુપરસ્ટાર હીરો બનીને

રમત માટે મેદાન, ઘાસકાપ, બાઉન્ડ્રી માર્ક, ગોલપોસ્ટ, વીઆઈપી બેઠક, પાવલી સ્ટેન્ડ, લાઈટ, સ્કોરબોર્ડ, ટીમ, તાળી, નચણીઓ, જાહેરાત, કોમેન્ટ્રીખાતું, પોતાની લસરક સહી કરી રાખેલી ગેડીઓ આવું બધું ઝીણવટથી ભગવાન પોતે જ પ્લાન કરે. તમારી ટીમના ભેરુઓ ભેળા તમે ઈસ્ટાઈલમાં દડો ઉલાળતા જાવ અને સીધા જ ભગવાન હુતૂતૂ કરતા આવે અને તમને અને તમારા ગ્રૂપને ટપલી મારીને સામી લાઈનમાં વયા જાય. વી ફોર વિક્ટરી. પછી તાળીઓના ગડગડાટ સીટીબાજી અને શંખ ભેરી ચંગ મૃદંગનાદની હરીફાઈ. ગેમ બિગિન હુઆ ઓર ફર્સ્ટ સ્ટ્રાઈકમેં જો જીતા વો હી ભગવાન.

નાટકગીરી કરની હૈ ક્યા ? ડ્રેસરિહર્સલકે બિના આયેગા ક્યા ? આમ કહીને ભગવાન તાણી જાય મંચ ઉપર. પછી –

નાટકઘર ભગવાનનું પોતાનું

નાટ્યલેખક પોતે

દિગ્દર્શક પોતે

નિર્માતા પોતે

વેશભૂષા પોતે

મંચસજ્જા પોતે

પ્રકાશયોજના પોતે

મુખ્ય કલાકાર પોતે

ગીતકાર પોતે

સંગીતકાર પોતે

મેકઅપ પોતે

સર્વસહાયક પોતે

પ્રોમ્પ્ટર પોતે

(Let there be light)

હવે મંચ ઉપર સજ્જ થઈ ભગવાન સબડાક ચડી જાય. સફાળો પડદો ઊઠે. તાળીઓ પડે અને તમે વિન્ગમાં ઊભા રહીને ગડગડાટ સાંભળો. ભગવાન એકિંટગ સાથ ડાયલોગ બોલવા માંડે અને તમને ઈશારો કરી વિન્ગમાં જ ખડા રહેવાને કહે.

વચ્ચે વચ્ચે જોનારાં આહ કહે વાહ કહે ઓહ કહે ઊંહ કહે હસી પડે રડે ઉધરસ કરે ગળું ખંખારે પગના જોડા ઉતારે વળી પહેરે એકબીજાને ચૂપ રહેવા કહે બાજુવાળા સાથે ઘુસપૂસ કરે પરસેવા લૂછે ખીસામાં હાથ નાંખી બટવામાંથી કે કેરીબંગમાંથી પાવલી ફૂલ ફળ કાઢી મનગમતો ડાયલોગ કે સોન્ગ ચાલુ થાય—પતે એટલે સ્ટેજ પર ઉછાળે. ભગવાન સિક્કા ગજવામાં નાંખે ફૂલ બાલમાં કાનની પછવાડે કે બટનના ગાજમાં પરોવે ફળ પાકેલું હોય તો ખાતાં ખાતાં બોલતા ગાતા જાય. તમારે બોલવાના સંવાદ પણ પોતે જ બોલ્યે જાય. તમને વિન્ગમાં જ રાખે. છેવટે પડદો પડે પછી તાળીઓ અને તાળીઓ સૌ કોઈ ઊભા થઈને બે બે હાથે તાળીઓ વળી પાછો પડદો ઊંચકાય ભગવાન તમને વિન્ગમાંથી તાણીને પોતાની સાથે ઊભા રાખે માથે હાથ ફેરવે ખભે ખભા મેળવે તમને આંગળીથી ચીંધી દેખાડે કમર ફરતો હાથ વીંટાળી અદાથી એકાદ ફૂલ તમને આપે અને તાળીઓ તાળીઓ તાળીઓ. તમારે માટે ફરી ત્રણ-ચાર વાર પડદો પડે ઊપડે અને દીવા આછરે ત્યારે મંચ પરથી ઊતરે. તમને વાત કરવાનું-પૂછવાનું-ફરિયાદ કરવાનું મન ઘણું હોય પણ ઓડિયન્સમાંથી અને ઈમ્પોર્ટન્ટ તેમજ વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિઓ તમને મળવા આતુરતાથી ટોળે વળે. વાહવાવાહવા તમને આઘે ને આઘે હડસેલે જાય અને ઘેરાતી રાતે તમે હાથમાં ફૂલ ભેરવી ખાલી હૈયે ઘરે પાછા આવો. લૂસફૂસ ખાઈ-પી સૂવા જાવ ત્યારે ભગવાનનો ફોન આવે ‘કવિરાજ, આજના અનેરા અવસર માટે અને તમારા બેજોડ રોલ માટે એકાદી કવિતા લખી કે નહીં?’

રોજ કહે, ‘લખો, લખો.’

છાના રહો તો પૂછે, ‘કઢી કરવી છે કે બઢી?’

ફરીથી ‘લખો, લખો. મારી વાત નહીં માનો તો નાહકની દુશ્મની. ફિર જાન લેના ચારોં, અરે દીવાનો, મુઝે પહેચાનો

મैं हूं मैं हूं मैं हूं

અરિભંજન ભગવાન

રિપુમર્દન ભગવાન

શત્રુદહન ભગવાન

વૈરીહનન ભગવાન.’

આમ રાગડા તાણીને ખેલ-નાટક-લડાઈ કરતા ભગવાનની સાથે કે સામે તમે ડ્રો પણ કરી શકશો? અને ભગવાન તમને પોતાની ટીમમાં ક્યારે લેશે તેની શું ખાતરી? એટલે ખાડો ખોદી કે કાઠની બેન્ચ પર લંબાવી કે દરિયો ગોતી તમતમારે જે કરવું હોય તે કરો. એવે ટાણે ભગવાન તમને પૂછશે પણ નહીં ને અંચીખોર છે તો બથમાં પણ બાંધી લેશે.

૨. પ્રયોગો અને સિદ્ધાંતો

કાચું પાકું કંઈ હોય નહીં
બધું જ પોતાના ધાર્યા મુજબ
ક્યારેક પ્લાનથી તો ક્યારેક લખ્યાબારું
પણ ભગવાન વણકારણે તણખલાને ય ન બળવા દે

જેનો આંકડો આપણા ગણિતમાં ય સમાય નહીં એવડો
એટલા મોટા જબરા તારાઓને
મિલેટ્ટીમાં જેલમાં કે ઘોરમાં ભરી દઈ
બાકીની આકાશી જનતાનું હવે શું કરશું એના વિચાર કરે
કેટલાક ભટકલ હોય
ભારેખમ કેમિકલની ચાદર લપેટી ભમરડી ફરે
તો કોઈની જટામાં જૂ-લીખની જેમ
ઝીણા ઝીણા પણ આપણા સૂરજથી હજારગણા મોટા
સિતારા હરફર કરે
કોક વહેતા પ્રકાશમાં છબછબિયાં કરે
પૂંછડીએ પાસપોર્ટ બાંધીને કોઈ
બ્રહ્માંડના એક ખૂણેથી બીજે વિદેશયાત્રામાં જ રચ્યાપચ્યા
કોઈ પોતાને જ છાંયડે તપસ્યામાં
અને અંગને ધખેલા સોનાની જેમ રાખમાં રોળે
કોઈ કાળો અંધાર ચોળી મૂંગે મોઢે
આસપાસમાં જે કંઈ હાથ ચડ્યું એને હડપ કરી
ભક્તિમાં જાતને સૂકવે
આમ અનેક જાતના તારા
એમાંના કોઈ નગાણ્ય ખિસકોલા જેવા ઘરબાર માંડી બચરવાળ સંસાર કરે
જેમ કે આપણો સૂરજ
આ સૌની સરખામણીમાં
વજન કદ ઉંમરનાં માપ નોંધવા માટે દાખલા તરીકે
આપણી આ બાળકપૃથ્વી તો એક બેક્ટેરિયા જેવડી માંડ માંડ

આ સકળ સૃષ્ટિની સિસ્ટમનું સેટિંગ
ભગવાને મસ્તપૈકી કરી દીધું
એટલે ક્યાંકથી અને ક્યાંકથી એમને ફુરસદ મળી જાય
તો માઈક્રોસ્કોપમાં બેક્ટેરિયા કે વાઈરસનો સ્ટડી કરે
નહીં તો ટૂરબીનથી નાઈટશિફ્ટ રેડશિફ્ટ ડેશિફ્ટનો અભ્યાસ કરે
પછી જોઈ જોઈને બહુ હરખાય તાળી બજાવે સીટી વગાડે
પોતાના સર્જન પર ફિદામુશ્તાક પોતાની સેલ્ફીઓ પાડે

પણ ભૂલથી યે ભગવાનને ભોળા ન માનવા

ભગવાન આમ મોજથી જંપીને ન બેસે

ભગવાને નક્કી કર્યું કે સત્યના પ્રયોગ આરંભવા

પ્રયોગ પછી જે તારણ જે તારણ મળે તેમાંથી સિદ્ધાંત સરજવા

અને પછી સૌ કોઈને કષ્ટને બદલે ટ્રસ્ટનું નવજીવન મળે

એટલા માટે આત્માના પ્રયોગ યાને કિ સત્યકથાનું સસ્તું સાહિત્યિક પ્રકાશન કરવું

એક વાર દૂરબીનમાંથી નીરખ્યા પછી ભગવાને બ્રહ્માંડને નરી આંખે દેખ્યા કર્યું. ત્યારે એમ જણાયું કે આ સકળ એમની આસપાસ જ ફરી રહ્યું છે. ભગવાને જ ઝરખની જેમ ગોળ ફરતા સિતારા સજ્યા હતા અને ગીધની જેમ ચકરાવા લેતા ધૂમકેતુ. એટલે આ બધા તો અકોણાઈથી ધક્કો મારી બટકું ભરી લેનાર પદાર્થ. મેરી બિલ્લી, મેરેકુ ચ મ્યાઉં ! હાથ ઊંચો કરી ભગવાને એમને તગેડી મૂકવાનો ખેલ કર્યો. તો પેલા એમની હથેળીની આસપાસ ધૂમરી લેવા માંડ્યા. પછી ભગવાનને સમજાયું કે પોતે સૌથી મોટા એટલે નાની નિહારિકાઓથી માંડી મોટી ઠાવકી આકાશગંગાઓ એમની આમ જ આરતી ઉતાર્યા કરે છે. પણ આમાં કોઈ સિદ્ધાંત ન જણાયો. નોટબુક નાંખી ખિસ્સામાં અને બટકણી સીસાપેનનો કર્યો ઘા. નીકળ્યા સૂષ્ટિની તપાસ કરવા. ત્યાં તો પેલી પેન્સિલ આવીને લાગી માથામાં. અરે, આવડી અમથી નાની ચીજ પણ મારો પીછો નથી છોડતી !

થોડાં ડગલાં આગળ ભર્યાં તો જોયું કે એક તારાને ઉધરસ અને એ થૂંક્યો. એના ગળફાના નાનામોટા ગોળા એની આસપાસ ફરે. આ તો અજબનું ! પણ ખુલ્લામાં થૂંકનારની ગંદકી એને જ વળગે.

એક સ્કિંવરલસૂરજ તારાની ગાંઠે નવ ગ્રહ હતા. સૂરજ પોતે ય પગ વિના ફુદરડી ફરે અને નવ પણ આધેપાસે સૂરજની પ્રદક્ષિણા કરે. ભગવાન બહુ હસ્યા. એક પાગલકે પીછે નવ સહેલિયાં ઘેલી ! વળી કોઈકોઈને કંકણ, કોઈનો કંકુ વરણ, કોઈની નથનાં મોતી વેરાયેલાં તે ચાંદા થઈને એમની ભેળાં ગરબા કરે. નવરાતરની આ ઉજાણી નિરાંતે જોવા એક ઝાડ પાન નદી પહાડવાળો ગોળો જોઈ ભગવાન પોગ્યા ગૌરી જેવી પૃથ્વી પાસે. જ્યાં ઝાઝો તડકો નહીં, ઝાઝી ટાઢ નહીં, ઝાઝી હીટ નહીં, ઝાઝા વંટોળ નહીં એવા બાગમાં પેઠા. સામે જ બેઠો હતો સફરજનના ઝાડ નીચે નોટબુક લઈને ગણતરી કરતો એક વૈજ્ઞાનિક. એનું ક્ષ-ય અને અ-બ-કના વર્ગ-ઘન-બાદબાકી-ગુણાકાર-કોંસવાળું સમીકરણ છૂટતું ન હતું. અને એને ચડેલી ચીડ. એટલામાં જ માથે તૂટીને પડ્યું એક સફરજન. એણે રોષથી હાથમાં લઈ દાંતિયાં કરી એને બટકું ભર્યું. પૂછ્યું, તું મારે માથે શું કામ પડ્યું ? ઉપર કેમ ન ગયું ? સફરજનને જીભ થોડી કે બોલે ? અને તરત જ ભગવાનના ભેજામાં મીણબત્તીનો ઉજાસ થઈ ગયો. નાનું ગોળ ફળ ઝાંખળીથી છૂટે તો મોટા પૃથ્વીના ગોળા પર જ પડે. ભગવાન બોલ્યા ગુરુત્વાકર્ષણ. અને સફાળો જ પેલો વૈજ્ઞાનિક ન્યૂટન હાથમાં સફરજન ઝાલીને નાચવા માંડ્યો, ઝ્રેવિટી ! ઝ્રેવિટી !

આમ સૌ કોઈને જાણીતો ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત અજાણતામાં જ ભગવાને ગોતી કાઢ્યો. પછી રઢ લાગી આખો ઝોળો ભરવાની. ગયા પોતાની કુટીરે. ગોટીઓ કાઢી ને લાગ્યા રમવા. ઝ્રેવિટીને માન આપી લોખંડી ગોટીઓ પથરાઈ ભોંયે. માટીને હાથમાં રગેડી હોઠથી ચૂમી કર્યો ઘા. તો બધી ય જઈને એને વળગી. આ તે કયો સિદ્ધાંત ? પછી ભગવાનને સાંભર્યું કે પોતે છે પાવરફુલ અને હાથમાં ઘસેલા લખોટામાં આ પાવર ફરી વળ્યો. માટે બીજી પાવર વિનાની જઈને એને ચોંટી. આ તો યુંબન ! તો સિદ્ધાંત યુંબકત્વનો. ભગવાને હાથ ઊંચા કર્યા અને

કુટીરમાં અજવાળાં થયાં. વિદ્યુતની શક્તિનો સિદ્ધાંત. બહાર આવીને જોયું તો સમગ્ર વિશ્વ ભરેલું. ક્યાં ય ખાલી જગા નહીં. એટલે શૂન્યાવકાશ જેવું હોય જ નહીં. તો જ્યાં જ્યાં ખાલી થાય ત્યાં ત્યાં કાંઈ ને કાંઈ ધસી જ આવે. વેક્યુમનો સિદ્ધાંત. ભગવાન તો દરિયાકાંઠે છીપલાં ભરતા બાળકની જેમ થેલામાં સિદ્ધાંત પછી સિદ્ધાંત ઠાંસતા ગયા. ભરાઈ ગયો ત્યારે નીકળ્યા મોટે મોટેથી ગાતા...

સિદ્ધાંત લ્યો રે સિદ્ધાંત.

જેની પાસે પાઈ નહીં

કે જેનો કોઈ ભાઈ નહીં

એ સૌને આ સાવ મફતના

લ્યો સિદ્ધાંત.

ભાઈ થકી યે ઝાઝો આવે કામ

એનાં દેવાનાં નહીં દામ

ફદિયાં કાઢે થેલાં

આ તો ઝરણાના રેલા

એના મોલ નહીં

કંઈ પોલ નહીં

કાંટો નહીં કે શૂળ

આ છેવટની પોચી ધૂળ

બધું ય ખાલી કરીને ભગવાન અંતર્ધાન.

હવે આ બધા સિદ્ધાંતોને લઈને આપણે તો કરોડોને કબજે કર્યા, કરજામાં રાખ્યા. બટકું દઈને લટકાં લઈ લીધાં. ધરમની ધિંગામસ્તી માબેનોનાં શિયળ લાઈબ્રેરીઓની લાજ ખેતરનાં ધાન લાલ છાપરાં ને ભૂરી ભીંતનાં ઝૂંપડાં ખળખળ વહેતાં પાણી ખડખડ હસતી વાણી... આ પાર વિનાનું લખાય એની મોર લેખકના હાથમાંથી કાગળ અને કલમ છીનવી જે કાંઈ થાય તે કરી લીધું આ બેક્ટેરિયા જેવડા ગ્રહ ઉપર...

૩. સત્ય અને ભ્રાંતિ

હું જે ખોલીમાં રહું છું

તે ચાલના વળખાતા લાકડિયા દાદરા

કોઈ આવે જાય તે અજાણ્યું ન રહે

જેમ વાસણકૂસણ માંજી નિતારી પોતાંથી કોરાં કરી

અભેરાઈ પર ગોઠવી

દૂધદહીંની તપેલી ઢાંકી

શિકામાં લટકાવી

છોકરાંઉંને ચાદર ઓઢાડી

હાથમોં ધોઈ કોગળા કરી

પાલવને બદલે હવે નેપ્ડિનથી કોણીહથેળી લૂછતી
ઘરવાળી
માંડ મોડેથી આવે
તેમ મને ઊંઘ આઘોતરી

ઉજાગરાને ખપમાં લેવા
મને હિસ્ટ્રીનો વિષય ગમે
એટલે એનો મોટો થોથો ટેબલ ઉપર પાથરેલો
અડધી રાતે
સાડા ત્રણ હજાર વરસ પહેલાં ઈજિપ્તમાં
અખ્નાતને
આજ્ઞા આપેલી
સૂરજને એકમાત્ર ભગવાન ગણીને પૂજવાની

આંખેથી ચીપડા તાણી
ચશ્માંને ઝલ્મ્માની ચાળથી સાફ કરી
પાછાં ચડાવવા જાઉં તો
સામે ભગવાન બેઠેલા હું તરત ઓળખી ગયો
દાદરાનાં પાટિયાં અરવ હતાં છતાં ય

ભરીને રાખેલો પાણીનો ધ્યાલો એમની સામે આગળ કર્યો
ભગવાને તો બે જ ઘૂંટમાં એને ખાલી કરી
આડે હાથે મોં લૂછી હાશકારો કર્યો
મને કહે, 'તમે વાંચો. હું તો બેઠો છું.
મને ય નીંદર નો'તી તો કોક ઓળખીતા ભેળો વાત કરવા આવ્યો છું.
હું નથી જ એમ માની તમે અભ્યાસ ચાલુ રાખો.

મેં આમ તો ભગવાનને પહેલી વાર જ જોયા અને એમનું વર્ણન તો કરી શકું.
ભગવાન

આ જે લખ્યું તેની શાહી પારદર્શક હશે
મનેય વંચાતું નથી પણ અમારી વાતચીત યાદ છે
ભગવાન મને એકધારું જોયા કરે

પણ મારી સામેના અક્ષર ઝીણા જાડા વાંકા ઊંધા ત્રાંસા ધૂંધળા થતા જાય. વાંચું શું ? લિપિને
બદલે ચિત્રો દેખાય. પાંદડાં અને ઈયળ. પતંગિયાં. પાણીની માછલીઓ લડાઈ માટે સાબદા
સિપાઈ કાંધે મડદાં ઉપાડીને કતારબંધ. આવડા અમથ કિલ્લાને ઘેરો નાંખી પડાવમાં નાચગાન
બાટલીખોલ પાન કરતા. એક સીધી લીટીના સળિયામાં જનાવરને ખાલ ઊતરડી નીચી
લીટીના અંગારામાં શેકતા. એકીબેકી કરવા લગામઘૂંટ્યા ઘોડાહાથીઊંટની જેમ વિખેરાતા.
ગઢની ભીતર હાંસિયામાં સમાય એટલી જમીનમાં કાનામાતરવિરામચિહ્નોથી બાગબગીચા
ફળ ધાન ઉગાડતા અક્ષર. ઘરથી પાદર અને સીમથી તળાવ લગી દીર્ઘ ઈ કે ઊ ઉપર લૂગડાં

લટકાવી ડૂબકાં ખાવાની રાસલીલા રમત. એક આડી લીટીથી દરવાજો વાસી અંદર પેટમોટી ભ જેવી સુવાવડીને સુવાડી શું જણતર બારું આવે છે એની પેરવી કરતા. કેટલાક અન્ડરવેર વિનાના વ્યંજન એક બટુકસ્વર અંદરના ઓરડે શું ચાલે છે એ જોવા દરવાજાની હેડળથી છાનગપતિયાં કરતા ઘૂસવા જતા. અને એમને કઠોર વ્યંજન કસરતી સ્વરોની લાકડીથી ભિવડાવતા. ત્યારે છાપરે ચડીને ટાબરિયાં અનુસ્વાર હેઠે શું ચાલે છે એનાં ખુલ્લું-ખુલ્લાં ગપાટાં હાંકતા. કેટલાક બેઘર અર્ધસ્વર-અર્ધવ્યંજન ગામબારા ચીપિયા ખખડાવતા. ઝાંખું થાય ત્યારે વાદળાંય દેખાય અને આગની વરાળજાળ પણ. બે શબ્દ વચ્ચેનાં કોરાં બાકોરાંમાંથી દેખાતું આકાશ અથવા બારી ઉઘાડતાં ધસી આવતો દરિયો. પાનું પહાડ બને અને પાદટીપ પાતાળ. પરદાદાના ટેમથી લટકતી ઘડિયાળમાં જોઉં તો મિનિટનો કાંટો તો અચળ અને સેકન્ડનો જરીક હલેલો. માણસનું મન સમય હોય કે ન હોય આ બધું કેવું વરતી લે છે ! ટેબલની સામેની કોરથી ચોપડી કે લેખકનું નામ ક્યાંથી વરતાય ! પણ ભગવાન બોલ્યા, 'આર્નોલ્ડ ટોચન્બીને વાંચો છો એટલે લાગે છે કે તમને ઈતિહાસમાં મજા પડે છે. તો કવિરાજ, તમેય હોમર, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, હોરેસ, વર્જિલની જેમ ઐતિહાસિક કથાઓ કરો છો. સાવ સૂકા ટેસિટસ કે રખડુ ઈબ્ન બતૂતા કે વેવલા શ્યેન ચાંગનાં પ્રવાસગપ્પાંથી અલગ. ટાઈમ હોય તો સંભળાવો તમારી ઈતિહાસની વાતો.'

મને જાણીતાં નામોએ હિંમત આપી. 'ભગવાન હું ઐતિહાસિક કવિત પણ નથી લખતો કે કથાઓ. આ બધું તો રામલીલા, પંડવાણી, અલેક્ઝાન્ડર ડ્યુમા, ક.મા. મુનશી, ગુણવંત આચાર્ય, ઈરાવતી કર્વે, વિશ્રામ બેડેકર, રોબર્ટ ગ્રેલ્ઝ, આલ્બેર કામુ, સાર્જ કે છાપાળવા હેમિંગ્વે-માર્કવેઝ ઉપર છોડી દીધું. તમને તો આપું બધું વાંચવાની નિરાંત પણ ક્યાં મળતી હશે ?

'કવિરાજ, અહીં તમે થાપ ખાઈ ગયા. તમે જે નામ લીધાં અને તમે જાણતાં ય નથી એવાં અસંખ્ય મારી મરજી વિના એકેય અક્ષર આંકી શકે એવું તમે માનો છો ? તમને ઈતિહાસમાં રસ છે, રાજીપો છે, રચવાની પ્રેરણા મળે છે. મારે માટે તો લૂગડાં ખંખેરી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે બેસણાં કરવાં એવું છે. સાંભળો, મેં રમતગમતમાં બહુ રચ્યું અને ક્યારેક રમૂજમાં આવી તમારો સૂરજ સજર્થો. તાણી એની ટાંગ અને એ બેબાકળો તડકો થઈને બળે. પણ પેલી જાંઘમાંથી આ પૃથ્વી બનાવી. એને સૂકી, તપતી, કુંવારી રાખી. પછી પાણી. પાણી પછી થયું કે લાઈફ બનાવીએ. કવિરાજ, આ લાઈફ તો ઘેરમાં લટકાં કરે. બહુ ઝાઝાં નખરાં. ઝાડપાન થયાં, જીવડાં થયાં, સમદરમાં માછલી ને માછલીને સપનાં આભ ઊડવાનાં. તો પંખી બની. ને પછી તો જનાવરો ને જનાવરોનાં ટોળાં જંગલો ભરી ભરીને. આ તમારી ઘડિયાળમાં ચોવીસ કલાક થાય એવડી સમજો કે આ બેજીવાતી પૃથ્વીની ઉંમર. તમે માણસ તો બે સેકન્ડથી આવ્યાં. અને તમારી જેવા વિચારવંત કવિરાજ તો આ અબઘડીમાં નાનો સેકન્ડથી મોટા મનસૂબા લઈને મારી વાતો લખતા થયા. એટલે ઈતિહાસ કે એવું એવું વાંચી ભાવ ખાવાનો કોઈ મતલબ નથી.'

ટેબલલેમ્પ ઓફ કરવો પડે એટલો ભગવાનનો પ્રકાશ ફેલાતો જતો હતો. આવે ટાણે તો બાપડા સર્વાન્તિસે મીણબત્તી બુઝાવી પોતાનો ડાબો લાકડિયો હાથ ટેબલના ઝાડની ડાબે અવાજ વિના અદબથી ગોઠવી દીધો હશે. મારે કાંઈ બોલવાનું ન હતું અને ભગવાન પણ મારી આરપાર મને જોયા વિના અંધારામાં આંખો ઠેરવી બોલ્યે જતા હતા.

'કવિરાજ, આ આવડું અગાધ વિશ્વ મારું, પણ મને તો કશી લાલચ નહીં. આમ તો નિયમ,

કાયદા, સમારકામ, ડેમેજ કંટ્રોલની વ્યવસ્થા કરી રાખી એટલે ફિક્કર નથી. પણ આ બેએક સેકન્ડથી અચાનક મને ટીક નથી લાગતું. તબિયત નાસાર હૈ. મિજાજ બેજાર છે. ઝંખનાથી બેકરાર કન્ફ્યુઝ હું.’

‘ભગવાન, તમે એટલાં બધાં વિશેષણોને બદલે તમારી તકલીફનું નામ કહી દો ને !’

‘તમે કવિરાજ પાક્કા. ભાષાને હાડેહાડ જાણો. મારી તકલીફ બસ આટલી જ છે : જ્યાં જાઉં ત્યાં સૌ મને પૂજે છે પણ ચાહતું કોઈ નથી.’

‘ભગવાન તમે જ ભૂલી જાઓ છો કે હજારો વરસોથી કરોડો તમને પ્રેમ કરે છે. જે માણસ પોતે તો અડધો ભૂખ્યો, એનાં છોકરાં અડધાં નાગાં પણ અડધીકાઠી બાયડીની સોનાની બુટ્ટી પણ તમને ધરે ને તમારાં મંદિર-મસ્જિદ-કેથિડ્રલ બંધાય ત્યારે પોતાનાં બૈરીછોકરાંથી ય ઝાઝો તમને પ્રેમ કરે છે કે નહીં ? એની બૈરી કજિયાં કરે નહીં, શેડાળાં પોઈરાં ગલીમાં મઝેથી રમતાં રહે ત્યારે એનો માંદલો ય તમને જ પ્રેમ કરે છે ને ! તમારે નામે ચાલતી લડાઈઓમાં જ્યારે જાન કુરબાન કરી દે ત્યારે તો જાતથી ય ઝાઝો પ્રેમ તમારે માટે. ખરું ને ?’

‘કવિરાજ, હું તો ઝાકળના એક ટીપામાં કે અખિલ બ્રહ્માંડમાં વસનારો, હું ક્યાં આ મહેલો કે રણભોમમાં રહેવા જાઉં ? કે હરખાઉં ? હું તો પ્રવાસી. પ્રવાસીને કોણ પ્રેમ કરે ? ચાલો ને, તમે જ બોલો, તમે મને ચાહો છો ?’

‘ભગવાન, હું તો તમને માનતો જ નથી પછી ચાહવાની વાત જ ક્યાં આવી ?’

‘તમે બહુ ભણેલા છો. પુસ્તકો વાંચીને તમારી અક્કલ કેળવાઈ છે. તો પછી કહો, કે કેટલાં બધાં પુસ્તકોમાં હું છું. મારે માટે કરેલી અનેક કલ્પનાઓ છે, મને જાણ્યાના અપાર અનુભવો છે અને તમે મારામાં નથી માનતા ?’

‘ભગવાનસાહેબ, ચોપડાં તો અમે લખ્યાં, અમારી વેગવેગળી ભાષામાં લખ્યાં. પણ લખેલું તે જ અને બધું જ સાચું હોય એવું તમે ધારો છો ? સૂરજના સાથળ પર બે સેકંડ બેઠેલી માખી જે જાણે તે જ તમારી ઓળખ ?’

‘ચતુર ચતુર કવિરાજ ! તમે કોઈ વૃત્તબદ્ધ લયમાં પકડાવ એવા નથી. અછાંદસ લખનારા. પણ ક્યારેક તો તમે વાંચ્યાલખ્યા બારા તરંગ ઉપર સવાર થાઓ છો કે નહીં ? જે નથી અનુભવ્યું એના પ્રેમમાં પડ્યા છો કે નહીં ? ન દેખેલા દરિયાને ઝરણું ઝંખે. ન દીઠેલા ફૂલ પર અજાણતાંક રંગીન પતંગિયું મંડરાય. અણવટ બરફમાં આળોટવા આખું અંગ આળસ મરડે. એમ તમે જેને માનો નહીં તેને પ્રેમ કરવાનું તમને ક્યારેય મન નથી થતું ?’

‘ભગવાન માલિક, આ લયલા-મજનૂ, શિરી-ફરહાદ, રોમિયો-જુલિયેટ, હીર-રાંઝાની કવિતા છે.’

‘તો પછી તમે આ માખીની કથાઓનું થોથું વાંચી રહ્યા છો એ સત્ય ?’

‘મારા બાપ, તમે હુકમ કરો કે આ બધું બ્રાંતિ છે અને હું મૂંડી હલાવું, એટલે મેં તમારી વાત માની લીધી છે એમ ન સમજતા. જાણું છું, ભલભલાં સત્ય પણ બ્રાંતિ છે.’

‘તમને નથી લાગતું કે કોઈ મને પ્રેમ કરે છે એ પણ બ્રાંતિ છે ? અરે કવિરાજ, ક્યારેક મોટામાં મોટી બ્રાંતિ એ જ છેવટનું અવડુંઅમથું સત્ય છે,’

કહેતાંકને ભગવાન ઊભા થઈ ગયા. દાદરનાં લાકડાં કચૂડતાં રહ્યાં. છેવટના પગથિયા લગી જોતો રહ્યો. એમને આમ વરણવું... !

આ થઈ વળી એક નવી ભગવાનની વાત.

પાંચ ગીતો | હરીશ મીનાશ્રુ

૧. સિસુક્ષા

લેખણની ટોચે જઈ બેઠું પતંગિયું
ને જાસુદ પર જોગિયાનો સૂર
કેસરમાં ઓળઘોળ અક્ષર ને
લય જાણે ઓસભીનું ઓગળે કપૂર.

પૂરવદિશામાં ઊગે શાહીનું બુંદ
એનું કાગળમાં ઝળાંહળાં નૂર
અચરજ આકંઠ એવું ઊમટ્યું અવાક
હવે ભાષાને વળગે શું ભૂર.

અભરે ભરી છે જેણે ઝીણકુડા
બીજમાં લીલુડી રંગત ઘેઘૂર
ગોપવ્યું છે એણે બોલકણી બારાખડીમાં
મઘમઘતું મૌન ભરપૂર.

ઊડતાં તારોડિયાંને પ્રાસવશ
તારલિયા કહી બેઠા, — એટલો કસૂર
વ્યોમ કરે બદબોઈ ગીતની
વિહંગના બોલ કરે અમને મશહૂર.

કાફિયાની કોમળ કટારી કલેજવામાં
અવઢવમાં હોઠ મજબૂર
અંદરથી ઝૂમી જ્યાં કહેતું ઈશાદિ કોઈ
ત્યાં જ કોણ બોલે સબૂર.

દીઠો કવિને તો આજ ફરી કીડીએ
ચરણોમાં બાંધ્યાં નૂપુર
ઊભા ઉત્કંઠ અમે મેઘ જાણે
સાંભળતો મલ્હારે ભીંજ્યો મયૂર.

એકાકી હું જ મને સાંભર્યો કે
આંસુનાં ટીપાં આ હાજરાહજૂર

લેખણની ટોચે જઈ બેઠું પતંગિયું
ને જાસુદ પર જોગિયાનો સૂર.

૨

વણ રે લખેલ એક કાગળની ઝંખનામાં
લેખણ આ ઊભી ટટાર છે
સામેની બારીમાં તું છે, સવાર છે ને
રાતી કરેણ અભિસાર છે.

સુખદુઃખની સહેલ કરે સુખડની કાંસકી ને ઊકલે છે ગૂંચો પવનની
તેલના કચોળાથી છટકીને ફૂલ બધાં પકડે છે વાટ ઉપવનની

તગતગતા તારા અબોલાને બોલકણા
પક્ષીના વેણ જેવી ધાર છે
રાતાચટાક તારા બીડેલા હોઠ
કરે શબ્દોને દોરીસંચાર છે.

તડકે રંગેલ તારો તોબરો ચડાવી તું મઘમઘતી મોગરાના તેજમાં
કિરણોની જેમ હુંય લટ્ટુ બનીને હવે પલટાતો જાઉં રંગરેજમાં

મચકોડી મુખ, છંદ તોડ્યો તે, સતભામા !
રૂસણાનો નવતર પ્રકાર છે ?
કાગળ ભરે છે પોશ કેસરિયા, લચી રહ્યો
લેખણ માંહે હરસિંગાર છે.

૩

આંતરી પડી રે, બાઈ, સૂરજનાં કિરણોમાં, અગનિને લાગી ઊધઈ
દૂહાડે બળીએ ને રાતે રુંવે રુંવે જળીએ, પણ ગોખે ઝળહળવાનું નઈ.

સુરભિની આશાએ ફૂલ કને ઝૂક્યાં તો
વળી ગઈ વાયરાને ગાંઠો
નેતરની જેમ સાવ ઊભો નઠોર, જેને
માન્યો'તો શેરડીનો સાંઠો

હેતે હળીએ ને વળી વેંત વેંત વળીએ ને તોય કદી મળવાનું નઈ
આંચ કરે અંચઈ કે અમથુંયે મીણની આ પૂતળીએ ગળવાનું નઈ.

અડધી એકલતામાં રામજીનું રાજ
સાવ સૂની હું બાકી અડધમાં
વનમાં વસંત મહીં વાધ્યો વિજોગ
કોણ જાણ કરે એની અવધમાં

સપનાં દળીએ ને માંડ ભોર મહીં ભળીએ ને તોય કોઈ કળવાનું નઈ
તગતગતું લંબગોળ ટીપું થઈ જૂરવાનું, લોચનથી ઢળવાનું નઈ.

૪

મુરશિદ, કમાલ તારી રેવડી
આમ નરી ગળપણની ગાંગડી, આ આખું
ભૂમંડળ ધરાઈ જાય તેવડી..., કેવડી ?

અંતરિખ આખું કણક જેમ કેળવી
નવલખ તારલિયાને તલ જેમ ભેળવી
ઠારી દૈ યાંદા સમોવડી.

હોઠે ધરી તે ઘડી ધન્ન ઘડી
હે... ય એને દાંત તળે દાબી તડાક જાવ ચાવી તો
ઝળાંહળાં ભીતરની દેવડી.

ચાર તારી ચાસણી શો ચિન્મય ઉજાસ
એમાં ભગતિ ભળે ને ઝરે અદકી મીઠાશ
કરે અમરતના બુંદનીય ઠેકડી.

મોંમાં મૂકી તે ઘડી ધન્ન ઘડી
હે... ય એને ઘાલી ગલોફામાં આસ્તેથી ચગળો તો
મરવાની આવે મજા બેવડી.

૫

સીસ નવાવૈ સંત કો, સિસ બખાનો સોઈ ।
પલટૂ જો સિસ ના નવૈ બિહતર કદુ હોઈ ॥
(પુણ્યસ્મરણ : પલટૂદાસ)

નમે સંતને શિર, નમે તે શિર નહિતર કોળું
ઊંઘણશી જે છતે જાગ્રતિ, એને ક્યમ ઢંઢોળું.

મરુથળ શું મન, મૃગજળનો
તે ખંતે કીધો ખડકલો
સરવર સમજી રાચે
એ તો પરપોટાનો ઢગલો

ભરતી ઓટે ઉછાંછળું ને નીર લવણથી ડૂહોળું
ઝીલવાં બારે મેઘ ને તારું છાછર સાવ ક્યોળું.

ઘટમાં ઘર ઘેઘૂર ને ભીતર
જે વસનાર ગૃહસ્થી
ખપે ન એને મહેલ મિનારા
ગેહ કે ગુહા અમસ્થી

વણનકશાનું ઘર એ ઝીણું, નથી સાંકડું પહોળું
દશે દિશાનાં અંબર : લલદે શીદ જાયે ઘરયોળું.

ભેંસ | રાકેશ દેસાઈ

ભેંસની

કાળી, બહોળી, નરમ, સુંવાળી,
જાજરમાન પીઠ પર
પડી ગયેલાં ઘારાંમાં
ધોળે દહાડે કાગડા
યાંચ માર માર કરે છે...

આમ તો

આ ઘાયલ પીઠને ઈતિહાસમાં યુદ્ધની હાર-જીત તરીકે નોંધી શકાય,
કે ચતુર કાગડાની વાર્તામાં ભેંસના ભોટ પાત્રને ઉમેરી શકાય
કે કાગડાંવિહીન કાલની આશાએ આ કટોકટીને હાલપૂરતી ટાળી શકાય,
કે કાળી ભેંસ અને કાળા કાગડાની કાળાશને અદ્વૈતભાવે મૂલવી શકાય,
પણ

ભેંસનું મરણિયું માથું

આકળવિકળ ધૂણે છે —

પાછળ કાગડાને જોવા મથતા એના આંખના ડોળા ચક્રાય છે —
ને એનાં બે વંકાયેલાં શિંગડાં હવા સાથે નાહક અથડાય છે.

એનું ટૂંકું, વ્યગ્ર પૂંછડું

પીઠને ટોચતાં ત્રણ-ચાર કાગડાને આંબવા-હડસેલવા

ખેંચાઈ ખેંચાઈને જોરભેર વીંઝાય છે
ને નહોર, કઠોર કાગડા છટકીને ઊડી જાય, લપકીને ફરી ટોચી જાય...
આગલા બે પગે, પાછલા બે પગે
ઊંચકાઈને ઊછળતા એના મસમોટા શરીરનો ભાર
એનાં આંચળને ધ્રુજાવતો
પાછો એની ચારેય ખરીઓ પર
નિઃસહાયપણે ખાબકીને ઠરે છે.
એને બેવડી હાંફ ચઢે છે:
ભેંસ એવું સત્ય છે જે મોટું પણ છે.

ઉદ્ગાર | કવિ અજ્ઞાત

મારા નાખ વધે છે
કોણ બોલ્યું ?
કહું છું
મારા નાખ વધે છે
એ
નાખથી તું તારું કાળજું ફાડી નાંખ
ઉતાવળ કર, નહીં તો
એ
વધતા નાખ
નગર આખાનું કાળજું ફાડી નાખશે.

હોળી

પન્ના ત્રિવેદી

આ વખતે કદાચ...

- સુખદ રોમાંચથી અવંતીએ ક્ષણિક આંખ મીચી., ના, આ વખતે એવું નહીં થાય. દર વખતની જેમ. રજાની એક એક ક્ષણ 'ફુલ્લી' એન્જોય કરવાનાં સપનાં લઈને જવાનું ને પછી રાખ રાખ થઈને પાછા ફરવાનું. ના, આ વખતે એવું નહીં જ થાય. કોને ખબર, જિંદગીના પુસ્તકના કયા પાને કયો સુખદ વળાંક લખાયેલો હોય !

બસ વળાંક વળતી હતી. ગરમ પવનની થપાટો ચહેરા પર વાગતી હતી છતાં બસની ખુલ્લી બારીમાંથી અવંતી દોડતાં વૃક્ષોને એકધારું જોઈ રહી. વૃક્ષોના પડછાયા આંખને ટાઢક આપતા હતા. આંખે કેસૂડાનાં ફૂલોથી લદાયેલું વૃક્ષ એક પળમાં જ ભીતર ધરબી દીધું. બફારા વચ્ચે પણ મનમાં કેસૂડાનો રંગ પથરાઈ ગયો. પણ કેસૂડો જોતાવેંત એકાએક તેના સહકર્મી સંજય મોરીએ મોકલેલ કેસૂડાની ઈમેજ અને ફૂલગુલાબી શબ્દો આંખ આગળ તરવરી ઊઠ્યાં. 'આ ફેર તો હોળી પર ઘેર જવાના ? ધુળેટીની રજા જોડે ત્રણેક સી.એલ. જોડી નાખી ને તમે તો ?' સ્ટાફના મિત્રો પૂછતાં હતાં. ને પછી તો સ્કૂલ બહાર નીકળતાં લગી હેપ્પી હોલી... હેપ્પી હોલી... ચાલ્યા કર્યું, ગુલાલ ગુલાલ થઈને નીકળતી જ હતી કે ત્યાં જ વળી સંજય મોરીએ મોબાઈલ તરફ ઈશારો કર્યો. કેસૂડાની ઈમેજ અને ગુલાબી રંગથી લખાયેલા શબ્દો : તમારા જીવનમાં પણ હોળીના રંગો આવે અને સુખનું સરનામું લાવે...

વાંચતાં જ ગુલાલ એકાએક ફૂરરર...! મન એકાએક ખિન્નતાથી ભરાઈ ગયેલું - ૩૪ વર્ષની અપરિણીત છોકરીના જીવનમાં કોઈ જ રંગો ન હોઈ શકે ? ઘર હોય અને છતાં કોઈ સરનામું જ ન હોય, તેમની નજરે ? આ તે કેવું ? ભૂલી ગયો એ માણસ કે સાડગ્રીસ વળોટેલા પોતાને માંડવે બેસવાનું નસીબ નહોતું થયું ત્યારે લોકોનાં મહેણાં-ટોણાંથી કંટાળીને કેટલું રડતો'તો પોતાની આગળ ? ભડ 'પુરુષ'થી રડાય નહીં તોય - ફું...ફું...ફું...ફું... પીડાનું પોટલું છૂટી પડેલું ! ને પછી ? શિવધનુષ તોડી જાણે કે કોઈ પરાક્રમ કરી આવ્યા હોય એમ શુંયે શાહમૃગની ગર્દન લઈ ચાલતી પકડતા'તા ! જાણે કે સિંગલ છોકરી સાથે સામાન્ય વાતચીત કરવી એ તો તરોતાજાં ગૃહસ્થો માટે મહાપાતક ! ને પછી સંસારીબાબાઓની જમાતમાં ભળી જઈને ઠાલવશે ઉપદેશ-સલાહ-સૂચનો-શુભેચ્છાઓ-આશ્વાસન... પણ 'રંગો' શું એમના જ જીવનમાં હોય છે ? કોને ખબર જેને તેઓ 'રંગ' કે 'સુખ' ગણે છે તે બીજાને મન 'સુખ' કે 'રંગ' ન પણ હોય ? કોને હાથ

લાગ્યું છે સુખનું સરનામું આજ લગી ?

ધખીને બેઠેલી બસમાં. ક્યાંય લગી બારી બહાર પેલા સહકર્મીની બે આંખો દેખાયા કરી. બારી બહારના અવકાશ વચ્ચે એ આંખો જેવી જ બીજી અસંખ્ય પુરુષઆંખો વધતી જ ગઈ... એ આંખો સાથે હવે અસંખ્ય સ્ત્રીઓની આંખો પણ ઉમેરાતી ગઈ. બસની તેજ ગતિની સમાંતરે બહારનો અવકાશ અસંખ્ય આંખોથી ખીચોખીચ થવા લાગ્યો. આંખો એકધારા સવાલો પૂછતી હતી. કર્કશ ઘરઘરાટીને ચીરતા અવાજો છેક કાન લગી ધસી આવતા હતા — સિંગલ કે મિંગલ ? ...તો આ પેરેન્ટ્સનું ઘર છે કે હસબંડનું ? ... તો ક્યારે બોલાવો છો હવે ? ... સવાલો જ સવાલો. આંખો જ આંખો... શું હતું એ આંખોમાં ? અભિમાન ? ઠણ-મશકરી ? દયા ? કરુણા ?...

એ અસંખ્ય આંખો વચ્ચે અવંતીને મમ્મીની થાકેલી બે આંખો પણ દેખાઈ. ચોત્રીસ વરસની જુવાનજોધ રૂપાળી છોકરીને ઘરમાં જોઈ રહેવાનો થાક. અવંતી ઉદાસ થઈ ગઈ : આ વખતે મમ્મીને દુઃખ થાય એવી કોઈ વાતો નથી કરવી. અજાણ્યા શહેરની નોકરીની કડાકૂટ, ષડ્યંત્રો, રુક્ષ વ્યવહારો, એકલતા, મહેણાં-ટોણાં, ઠપકા, અપાર ગેરસમજો... કોઈ કરતા કોઈ વાત જ નહીં. ભવિષ્યનો કોઈ વિચાર નહીં ને ભૂતકાળનો કોઈ ઉકળાટ નહીં. કાલ કોણે જોઈ ? બસ, આ વખતે એવી હોળી ઊજવવી છે કે જાણે છેલ્લી હોળી હોય ! છેલ્લી હોળી...

અવંતીએ છલ્લો શબ્દ ફરી ફરીને મમળાવ્યો - છેલ્લી હોળી. કોને ખબર આ રીતની આ છેલ્લી હોળી હોય ? ને આવતી હોળીએ પોતે પણ પેલા સંસારીબાબાઓની જમાતમાં ભળીને આ જ રીતે કોઈને રંગોના આગમનના ને સુખના સરનામાનાં નોતરાં આપતી ફરતી હોય ! કદાચ...

અવકાશ વચ્ચે આંખો નહોતી દેખાતી હવે. નાના નાના હાથોએ પકડેલી રંગો ભરી પિયકારીઓ દેખાતી હતી. કોના કોના હાથ હતા એમાં ? મુનિયાનો, ટીનીનો, ચિન્ટુનો, ભૂરીનો અને પોતાનો. અવંતી વિચારે ચડી ગઈ : નાનપણની હોળી કેટલી મજાની લાગતી હતી, ઉંમર વધતા જાણે શું ખોવાઈ જાય છે એવું ? જોકે બીકેય કેવી લાગતી હતી રંગોથી, ઢોલના અવાજોથી... ચિચિયારીઓથી... કાદવકીચડથી... લાલઘૂમ આંખોથી... હો-હો-હા-હા... ચીસાચીસ...

ઘરઘરાટી વચ્ચે એકાએક ઢોલની થાપ સંભળાઈ : ગીતો ગાતા, ચિચિયારીઓ પાડતા, પૈસા માંગતા, ‘ખોલો... ખોલો...નીકળો... નીકળો...’ની ભૂમો મારતા લાલ-પીળા-લીલા-ભૂરા-કાળા ચહેરાઓ, બારણું ખખડાવતા હાથ. થરથર ધ્રુજતી, રોકકળ કરતી, ચીસો પાડતી પોતે તો મમ્મીને વળગી પડતી જોરથી. ‘રંગોથી તો કંઈ બીવાતું હશે ?’ મમ્મીએ બાથમાં લેતાં વ્હાલથી સમજાવેલું. પણ રંગોની એવી તો બીક ધરબાઈ ગઈ મનમાં... ખબર નહીં કેમ પણ હોળી નહોતી ગમતી ને તોય બહુ ગમતી હતી - જિંદગીની જેમ ? ના, હવે રંગોથી લગીરેય નથી બીવું. રંગોનેય એક રંગ આપવો છે - જરા હટકે. સોસાયટીમાં તો હવે બહેનપણીઓ જ ક્યાં રહી છે ? એક નયના સિવાય

બધીયોઅ પરણી ગઈ છે. તેને કોઢ ના હોત તો એય પરણી ગઈ હોત ક્યારની. છો ને કોઈ ન હોય તોય હાથમાં ગુલાલ લઈને નીકળી પડવું છે. આ વખતે તો મન ભરીને ધુળેટી રમવી છે. બસ, ગુલાલ ગુલાલ... ગુલાલના દરિયામાં ડૂબવું છે. ગુલાલ ભરી હવામાં શ્વસવું છે. આ વખતે તો એક એક ક્ષણ હોળી જ હોળી...

અવંતીએ આંખ મીંચી - પોતે ગુલાલના દરિયામાં ઉમંગથી તરતી હતી કે અચાનક પાણી વચ્ચે પણ એક બારી ખૂલવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો - ફટાક્ક ! પાછલા ઘરની બારી યાદ આવી કે ચહેરા પર એક નિરાંત ફરી વળી - હાશ ! દરિયામાંથી બહાર નીકળીને પોતે જાણે કે ઘરની પાછલી બારીએ જઈને નિરાંતે બેસી ગઈ. આખો રસ્તો હવે મખમલી લાગી રહ્યો હતો.

ઘર નજીક ને નજીક આવતું ગયું.

રિક્ષા સોસાયટીમાં પેઠી કે વળી વળીને નજર સાંજની હોળીની તૈયારી કરતા છોકરાઓ પર ગઈ. વર્તુળ વચ્ચે ગોઠવાયેલાં લાકડાં, રંગબેરંગી પતંગો... અડાયા... પતાસાં... તોરણ... પ્રદક્ષિણા માટે ગોળાકાર લીટી દોરતા છોકરાનો હાથ... અવંતીના પગમાં ગજબનો થનગનાટ વ્યાપી ગયો.

તે ઉતાવળે નીચે ઊતરી. ‘ઘર’ આવી ગયું હતું. અધીરા હાથે કમ્પાઉન્ડનો દરવાજો ખોલ્યો કે નીચે રહેતા ભાડવાત માલતીકાકીએ ટેવવશ પૂછી નાંખ્યું : ‘આવી ગયા હોળી કરવા ?’ ‘હા... હો...’ ઉમળકાભર્યો હોંકારો આપીને તે બાજુનો દાદર સડસડાટ ચઢી ગઈ. ‘આવ આવ... કેટલા વાગ્યે નીકળેલી ? જરી વહેલું ના નીકળાય ? ઓહો... એમ... લે... ગરમી... લૂ... બાફ... ઉકળાટ...’ આમતેમની થોડી વાતો અને વળી વળીને એ જ સવાલ, દર વખતની જેમ અને એક વાક્યનો પોતાનો એ જ જવાબ, દર વખતની જેમ. એ જ લાંબી ચુપ્પી અને ચહેરાઓ પર એ જ અસમંજસના ભાવો. દર વખતની જેમ...

અવંતીની મમ્મી કંઈક બબડતી બબડતી ઊભી થઈને રસોડા તરફ વળી ગઈ. વઘારની સાથે શબ્દોનો તીખો તમતમતો ધમ્કારો છમ્મ કરતો સીધો જ અવંતીની છાતીમાં ભરાઈ પેઠો : ‘શું વિચાર્યું પછી ? આમ જ કાઢવી છે આખી જિંદગી ? કંઈ નહીં તો નાની બેનનો વિચાર તો કર !’

‘કોને ખબર ?’ શબ્દોની જેમ અવંતીનો ચહેરો પણ ઊતરી ગયો. વાત બદલવા શક્ય થયું તેટલું ત્યાંની સારી સારી વાતો વીણીને યાદ કરી જોઈ - નવા આવેલા આચાર્ય વિશે, સ્ટાફ વિશે, વિદ્યાર્થીઓ વિશે... કે અધવચ્ચે જ અણધાર્યું વાક્ય ધસી આવ્યું : ‘પછી શું થયું તારા સ્ટાફની પેલી કેતકીના કેસમાં ?’ ‘થવાનું શું હતું વળી ? વરને છૂટાછેડા પકડાવી ચાલતો કરી દીધો. પેલાને તો એમ કે જાણે કોઈ કેતકીનું હાથ જાલનારું મળશે જ નહીં... પણ જે ભોંઠો પડ્યો છે તે તો... મોં ફાડીને જોતો રહ્યો. લાખ ગણો સારો છોકરો મળી ગયો. બસ, હાઈટમાં સહેજ કોમ્પો કરવું પડ્યું એટલું જ. બાકી છોકરો એમ.ડી. ડોક્ટર છે ને તેય પાછો કુંવારો. ડિવોર્સ આપીને પેટ ભરીને પસ્તાય છે

પેલો...’ અવંતી કોળિયો ઉતારતાં બોલી કે સામેના હાથમાં કોળિયો અધ્ધર રહી ગયો. અવંતીને જરીક મોડી ઝબકી - તો મમ્મીના કાન શું સાંભળવા આતુર હતા ? એ જ ને કે છોકરીની જાત, ભાગ્યમાં લોઢાના લિસોટા...! કેતકીનાં લગ્નવિચ્છેદમાં એક પોકળ આશ્વાસન શોધતી હશે કે અવંતીનો કેસ તેનાથી તો ઘણો સારો છે, કમસેકમ હજી લગ્ન તો નથી થયાં, છૂટાછેડાના કાળા સિક્કા કરતાં કાગળ કોરુંકદ્દે તો ખરું !

અવંતીએ મમ્મી સામે જોયું. શું સંતાડવા મથતી હતી તે ? - લગ્નવિચ્છેદથી થયેલા આનંદની રેખાઓ ? ક્ષણિક આકોશ પછી મમ્મીની દયા ઊપજી. પપ્પા મૂંગા મૂંગા છાપાનાં પાનાં ઉથલાવતા રહ્યા. નાનો રાહુલ વીડિયો ગેમમાં માયું ખોસી બેસી રહ્યો. પિંકી ટીવીની ચેનલો બદલતી રહી. ભોંય તાકતી મમ્મી ધીમે ધીમે બબડતી હતી : ‘અહીં એક શોધવામાં નવનેજાં આવે છે ને કોઈ-કોઈને તો બબ્બે વાર પૈણવા મળે લ્યો ! તેય વાજતેગાજતે. એક લગ્ન તૂટ્યું તોય પૈણેલીને કુંવારો ને તેય પાછો એજ્યુકેટેડ મળી જાય. એક મારાં જ કરમ કૂટ્યાં કે ચોંત્રી વરહ પછીય...? જોયું ને તેં જ ? હાઈટમાં કોમ્પ્રો કરવું પડ્યું ને ? બત્રીલાખણો ના મળે કોઈનેય. માંડ ઢંગની વાત આવેલી તારા માટે. આ ઉંમરે હવે... વાત આવી તે જ બહુ છે... છોકરાની સગાઈ તૂટી ગયેલી એટલું જ ને, લગ્ન તો નહોતા તૂટ્યા ? તોય જોયા વિના સીધી ના જ પાડી દીધી. ઘર, ગાડી અને હાઈ-ફાઈ નોકરી પછી શું જોઈએ છોકરીઓને ? સામે ચાલીને આવ્યા એ લોકો, પછી શેના હવાતિયાં મારવાનાં ? લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવી ને મોં ધોવા ગઈ ! બધાંનું નસીબ કંઈ કેતકી જેવું ઓછું જ હોય ? બીજી વારના તેના ધણીના પક્ષે પણ વિચાર કરી જો જરી... છોકરી મળી તેય પૈણેલી. કોમ્પ્રો કર્યું કે નહીં તેણેય ? બાકી ડોક્ટર છોકરાને શું ખોટ હોય ?’

જવાબની અપેક્ષાએ મમ્મી અવંતીની આંખોમાં તાકી રહી પણ અવંતીની આંખો પાછલી બારીને તાકતી રહી. જાણે ડૂબતી વખતે એકાએક કોઈ મજબૂત ટેકો હાથ લાગી ગયો હોય. છેલ્લું વાક્ય ફરીથી બોલાયું કે તરત અવંતીએ એક ઝાટકે કહી નાખ્યું : ‘શું કામ સગાઈ તૂટેલા છોકરા સાથે કરું હું ? કેટલું, ક્યાં હર્યાફર્યા કોને ખબર ? ને ખબર છે ને આજકાલનો જમાનો ? સ્કૂલનાં અમારાં ટાબરિયાંઓએ પણ આ મામલે જે રફતાર પકડી છે કે લાગે જાણે કોઈ જ દૂધે ધોયેલું છે જ નહીં આ દુનિયામાં ? શું ખોટ છે મારામાં ? કોઈ દિવસ આંખ ઊંચી કરીને કોઈ પુરુષને એ રીતે જોયો સુધ્ધાં નથી. બચાવી રાખી છે ચોત્રીસ વરસ લગી મેં મને. બેસાડે તેની સાથે કેમ-કેમની બેસી પડું પાટલે ? એય છતી આંખે ? ભણેલી છું, નોકરિયાત છું. કોઈ પર ભાર નથી. ઘર, ઘરેણાં ને ગાડીનું નામ જ સુખ નથી. તારો જમાનો કંઈ ઓર હતો. વેવલેન્થ મળવી જોઈએ. ચરિત્રનું કેનવાસ સફેદ જોઈએ મને. મન ના થાય તો નાય કરું જિંદગી આખી. એમ ચાલીસ-સાઠના સમાધાનનું ગણિત મને નથી સમજાતું. મને અધિકાર નથી મારા જેવા કોઈ કોરાકદ્દે કાગળની ઝંખનાનો ? કોઈએ લીટી દોરેલો કે કશુંક લખીને છેકી નાંખેલો કાગળ હું શું કામ લઉં ?’

સ્તબ્ધ ચહેરાની બે વિસ્ફારિત આંખો અવંતીની આંખોને તાકી રહી : ‘ઓ મા, જો તો તેની જીભડી ! કશુંક સમજાય તેવું તો બોલ... માને ઊઠા ભણાવે તે તો જો ! ભણાવીને અમે મૂર્ખાઈ કરી ? રઈ ભરાઈ ગઈ છે મગજમાં...’ બાકીનો અવાજ વાસણોના ખખડાટ વચ્ચે ધીમો પડતો જઈને છેવટે મૂંગો થઈ ગયો.

અવંતીની છલકાઈ ગયેલી આંખો પાછલી બારીને તાકવા લાગી. તેના પગ એ તરફ વળી ગયા. સામી બારીના કઠેડા નીચે બેઠેલાં કબૂતરોનું ઘૂ-ઘૂ તેને સખ્ખત કર્કશ લાગ્યું. જોકે નીચેથી એથીય વધારે કર્કશ અવાજો સાંભળવા તો તે હંમેશની ટેવાયેલી જ હતી ને ! તે ઘરની નીચેની બારીમાંથી હંમેશનો ત્રિભુવન માસ્તરનો રોજરોજનો કકળાટ... વહુ હેમુને ભાંડતી બહેરી સાસુનો બબડાટ... મોટા ભાવેશ અને નાના યોગેશના બૂમબરાડા...

પણ પાછલું ઘર શાંત હતું આજે. એક પળ અવંતીને થયુંય ખરું કે પોતે બારી ભૂલી તો નથી પડી ને ? મમ્મી તો અમથી અમથી રાઈનો પહાડ બનાવે છે. દુનિયામાં કેટલાંય હોય છે પોતાના જેવા. આ પાછલા ઘરના અનિલનો દાખલો જ કેમ નથી લેતી ? કરે છે કોમ્પ્રો ? કોમ્પ્રો કરવાની પણ સ્પેસ હોય ! ભલે ને, દસ નપાસ થયેલા ભાવેશના ભાગ્યમાં લખાયેલી સાતમી પાસ હેમુ જડી ગઈ પણ અનિલ ? તેણે તો કહી જ નાખેલું ને કે છોકરી તો ભણેલી જ જોઈશે ? ને ત્રિભુવન માસ્તરની આટલી ધાક તોય ભણેલી છોકરીની શોધ માટે રહ્યો છે ને મક્કમ ? છો ને, નીચે ઝાંઝર રણકી, એ પછી ‘મમ્મી મમ્મી પપ્પા પપ્પા’નો તોતડો અવાજ ગુંજવા લાગ્યો તોય પહેલા માળની બારી કરે છે ને પોતાના ગમતા ઝણકારની પ્રતીક્ષા ? બાકી કકળાટિયા માસ્તરને લીધે જ્યાં જ્યાં વાત ચાલી ત્યાંથી નાત પાસેથી એક જ જવાબ સાંભળ્યો છે : ‘છોકરો લાખ રૂપિયાનો, ના નહીં પણ અમે નહીં નાખીએ એવા નરકમાં અમારી છોકરી. સાંભળ્યું છે કે માસ્તરે ઘરવાળીને એક તમાચે કાનનો પડદો ફાડી નાખ્યો... એવાના ઘેર કેમની નંખાય ફૂલ જેવી છોકરીને ?’ એમની નાત તો એકવીસ-બાવીસે છોકરાને માંડવે બેસાડીને જ જંપે. તે નાતેય ફોલી ખાધો બિચારાને વગર વાંકે. રાક્ષસ બાપની સજા ભોગવતો એય પૂરા બત્રીસનો થઈ ગયો એમ ને એમ, તોય...

અવંતીને ખુલ્લા આકાશને તાકતા અનિલનો ચહેરો યાદ આવ્યો. આઠેક મહિના પહેલા મળેલો ત્યારે જરીક શરમાવા લાગેલો. કહેતો હતો કે જોવાનું ચાલે છે. નાતમાં આમ તો ઘણીયે છોકરીઓ મળી રે’ છે પણ દીદી, છોકરી તો એવી જોઈએ જેની સાથે તમે કોઈ પણ બૌદ્ધિક મુદ્દે ચર્ચા કરી શકો. બાજુમાં ઊભી હોય તો પાછી જરીક શોભવીય જોઈએ. જોકે ‘શોભે’ એવીય આમ તો મળી જાય છે પણ છપ્પન લફરોં પછી નાત આખીએ રિજેક્ટ કરી નાખી હોય ત્યારે વાત નાખે તેનો શો અર્થ ? આપણામાં કઈ ખોટ છે કે છાપેલાં કાટલાં લઈએ ? કો’તો... ! ને ચાર મહિના પહેલાં બસસ્ટેન્ડમાં મળેલો ત્યારે કપાળે ટીલું કરતો થઈ ગયેલો. ગળામાં કંઠી પહેરેલી. પૂછતો હતો : ‘દીદી, નવા શહેરમાં ફાવે છે ? બહુ દૂર નોકરી મળી નહીં ? ‘ફિક્સ’ના કેટલાં વરસ બાકી છે ? કંઈ

નહીં, પછી આપણા જિલ્લામાં આવી જવાશે ધીમેથી. હાયર સેકન્ડરીના છોકરાઓને ભણાવવાની તો મજા પડતી હશે ? જુઓ ને, મારે પણ બી.એડ. જ કરવું હતું પણ કર્યા પછીય તાત્કાલિક નોકરીઓ મળે છે જ ક્યાં ? ને મળે તેય શરૂઆતમાં તો ‘ફિક્સ’માં ચસોચસ ફિક્સ ! તમારે તો આર્ટ્સ એટલે જણે છૂટકો નહીં પણ મારે તો કેમિસ્ટ્રી હતું એટલે બે દરવાજા ખૂલ્યા. કંપનીમાં જોબ ઓફર થઈ તરત ઝડપી પાડી મેં તો. નીકળી પડીએ છીએ હવે ટિક્કિનના ડબ્બા ટીંગાડી... પણ દીદી, તમારા ધ્યાનમાં કોઈ સારી છોકરી હોય તો... બાપા તો કહે કે બેસી પડ. પણ એમ કંઈ ઓછું બેસાય, તેય છતી આંખે !’

છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાવેંત જ અવંતીએ ઉચ્ચાહથી કહેલું : ‘હા હા, કેમ નહીં વળી. પસંદગીનો હક તો ખરો જ ને વળી ?’

એ દિવસથી અનિલ અવંતીને આત્મીય લાગવા માંડેલો, પોતાનો જ પડછાયો જાણે કે. ખબર નહીં કેમ પણ તેના વિશે જાણવાની એક આતુરતા રહેતી. નયનાને પૂછતી રહેતી : નક્કી થયું એનું ? ને ‘ના’ સાંભળી કોણ જાણે કેમ મનમાં એક પ્રકારે છૂપો આનંદ છવાઈ જતો. પછી એક દિવસ ભાવેશના મરવાના ને હેમુના વિધવા થયાના અશુભ સમાચાર પણ સાંભળેલા: જોયું ? નસીબ ! લગ્ન કરીનેય ક્યાં મળ્યું સુખ ? એકલતા લખાયેલી હોય ભાગ્યમાં તો...

અત્યારે હેમુનો ચહેરો દેખાયો કે એક જ વાક્ય ઘૂંટાયા કર્યું મનમાં – લગ્ન કરીનેય ક્યાં મળ્યું સુખ ? એમ ત્યારે... પણ બીજી જ પળે અવંતીને કશુંક ડંખ્યું. થયું, સામે અરીસો હોત તો પોતાના ચહેરામાં મમ્મીનો ચહેરો દેખાયો હોત અત્યારે. પરપીડન આનંદ લેતો એક ચહેરો – અવંતી થથરી ઊઠી. ‘ધત્...’ તેણે મનોમન જાત પર ફિટકાર વરસાવ્યો.

અવંતી પૂતળીની જેમ ઊભી રહી. ચોતરફ શબ્દો ભરડો લેવા લાગ્યા – સુખનાં સરનામાં, ઘર, રંગો, સિંગલ, મિંગલ... – તેણે આંખથી સામી બારીનો કઠેડો પકડી રાખ્યો.

સૂરજ ડૂબતાં જ હવામાં થાળી વાગવાના અવાજો ગુંજી ઊઠ્યા. સોસાયટીના નાકે હોળીપૂજન શરૂ થઈ ગયું હતું. મમ્મીની પાછળ પાછળ અવંતી પણ થાળી લઈને પહોંચી ગઈ. હોળી પ્રગટી રહી હતી. થાળીના ખખડાટ અને ઉલ્લાસ વચ્ચે નાળિયેર હોમાઈ રહ્યાં હતાં. અવંતીની આંખો અનિલના ચહેરાને ફંફોસતી હતી. દૂર ઊભેલો અનિલ દેખાયો. ગંભીર અને પીઠ થઈ ગયેલો એક ચહેરો. સહેજ માથું હલાવીને તે પ્રગટેલી હોળીને જોતો ઊભો રહ્યો. હોળીની પ્રદક્ષિણા ફરતી, કળશનું જળ અર્પતી અવંતી મનોમન પ્રાર્થી રહી : હોળીમા, મારું સ્વમાન અકબંધ રાખજે, વસંતના રંગો ભરજે ને પૂર્ણિમાનો પ્રકાશ કદી ન આથમે. કંઈક એવું કરજે કે... આવતી હોળીએ સજોડે તારી પ્રદક્ષિણા ફરીએ...’ ધાણી હોમી તે હોળીમાને વંદી રહી.

ઝાળ ઝાળ થતી આગને અવંતી એકધારું જોઈ રહી. સામે નજર ગઈ કે ફરીથી પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2020

મનોમન બોલી : હોળીમા, ક્ષમા કરજે. કોઈનું અહિત સ્વપ્નેય ન ઈચ્છું કદી. પણ તારાથી ક્યાં કશું છાનું છે મા ? તૂટી રહી છું પળે પળે... પણ આવી પાછલી બારીની ટેક જ તો છે મારો આધાર ! તેના જેવી, મારા જેવી કેટલીય બારીઓ પ્રતીક્ષા કરતી હશે કોઈક ચહેરાની. ને વેઠતી હશે મારી જેમ પીડા મૂંગી મૂંગી. હું કંઈ એકલી નથી. ટકી રહું છું એવા વિચારે ને એવી આશાએ કે કદાચ કોઈક રંગ ભરે કોરા કેનવાસ પર ? અનિલનુંય સ્વમાન અકબંધ રાખજે મા ! આવતી હોળીએ તેય સજોડે...'

પ્રદક્ષિણા પૂરી કરીને તે એક બાજુએ ઊભી રહી. હોળી વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક તણખા ફૂટતા હતા. તીણી તીણી ચિચિયારીઓ વચ્ચે અનિલ પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગ્યો. પાછળ પાછળ હેમુ તેના પાંચ વર્ષના છોકરાને લઈને જોડાઈ ગઈ. અનિલે પકડેલા તાંબાના કળશને હેમુએ જમણો હાથ અડાડ્યો. ત્રિભુવન માસ્તરે તેમના ઘરનું નાળિયેર હોળીમાં હોમ્યું. અનિલની આંખ નાળિયેરને તાકી રહી.

અવંતીની આંખ જડાઈ ગઈ. નયનાને પૂછ્યું તો કે' : 'લે તને નથી ખબર ? ભરજવાનીમાં મોટો છોકરો મરી ગયો ત્યારે તે જોયું હોત તો... ત્રિભુવન માસ્તર રીતસરના ફાટી પડેલા. તે પછી તો સંપ્રદાયના સંતો આવ્યા, જીવનમરણના દાવ સમજાવ્યા, આત્મા-પરમાત્માનું પુરાણ કહ્યું તે માંડ માંડ માસ્તરને સંભાળ્યા. બાકી તો તને ખબર જ છે તેમનો કોયલો સ્વભાવ. કોઈનુંય નહોતો સાંભળતા. પણ હવે તો તું જો ને તો એકદમ ગાય બની ગયા છે ગાય. વર વિનાની વહુને પિયર મોકલી દેવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ગઈ. કેમની નીકળે આખી જિંદગી ? પણ જીવ તો ભાવેશના છોકરામાં ? વહુ જાય તો છોકરોય જાય જ ને જોડે... જોડે માસ્તરે તો ઉદાર મને કહ્યુંય ખરું, વહુ છો જતી બીજા ઘેર. છોકરી ગણી કન્યાદાન હો કરશું. ને એવું હશે તો છોકરો અમે મોટો કરીશું... ને લઈ જવો હોય તોય અમે રાજીપુશીથી મોકલવા તૈયાર. પણ સાવકો બાપ એ સાવકો... ભાવલાની આ એક જ તો નિશાની.. પણ હું તને હું અવંતી, સંતોને ઘેર તેડવા, વચન નીકળ્યાં કે અનિલ જોડે હેમુનું થઈ જાય તો ઘી ને ખીચડી બંને થાળીમાં. બિચારો અનિલ 'ના' 'ના' કહેતો રહ્યો. 'ભાભી જોડે નહીં થાય મારાથી' પણ સંતો ને વડીલોએ મરેલા ભાઈના નામે, આત્માની શાંતિ માટે, નબાપા છોકરાના નામે સમજાવટનો ખેલ પાર પાડી દીધો કે 'હા' પડી ગઈ. કોમ્પ્રો કરી લીધું. સાત ભણેલી, પરણેલી ને એક છોકરાની મા...'

નયનાએ અવંતીનો હાથ ખેંચ્યો ને સહેજ દૂર લઈ જઈ બોલી : 'લોક તો કે'છે કે ત્રિભુવન માસ્તરે ભવ ઊજળો કરી લીધો. પાપ ઘોઈ નાખ્યાં બધાંય. બાકી ક્યાં પહેલાંના માસ્તર ને ક્યાં આજના આ માસ્તર. હવે તો આખો દિવસ મંદિર ને પૂજાપાઠ... પંડના પેટ કરતાં વહુનું વિચાર્યું. કે'તા'તા, છોકરો ગયો તો શું થયું ? ઘર તો વહુનું જ છે. કોણ કરે આવું આ જમાનામાં ? એમ.એસસી. ફર્સ્ટક્લાસ કુંવારા છોકરા સાથે વહુ પરણાવી દઈ વિધવાના જીવનમાં નવા રંગો કોણ પુરાવે આમ ? તે માસ્તર તો સમાજ માટે આદર્શ બની ગયા છે. ફૂલે વધાવે છે લોકો.'

કહેતાં કહેતાં નયના એકાએક અટકી ગઈ. આસપાસ એક નજર કરી લઈને તે અવંતીના કાનમાં ફૂસફૂસાઈ : ‘આવું લોકો કહે છે...’ તેણે ‘લોકો’ શબ્દ પર ભાર મૂક્યો : ‘એવું લોકો કહે છે. પણ સાચું કહું ? આ તો અડોઅડ રહીએ તે વળી મારા સગી આંખે જોયેલું. અનિલના ફૂલાહાર હતા તે રાતે માસ્તર ને તેની બહેરી વહુ વાતો કરતા ટાઢા કોઠે બેઠા’તા. માસ્તરનો ઊંચો ઘોઘરો સંભળાતો હતો : ‘છોકરાના હૃદયમાં કાણું હતું નાનેથી જ એ વાત હેમુના ઘરવાળાઓથી છાની જ રાખેલી આપણે... તોય સુખ ભાવલાના નસીબમાં જ નહીં તે ! છોકરજાતને વળી વ્યવહારની શું ગતાગમ ? કહેતો રહ્યો ‘હાચું કહી દો... કહી દો...’ પણ એમ કહી દેવાય કંઈ ? કીધું હોત તો સાત ચોપડી ભણેલી બી ગઈ હોત હાથમાંથી. વાંઢો મરી જાત. પૈણ્યા પછીય નિહાકા નાંખતો બોલતો રે’તો’તો : ‘પાપ ચડશે. પાપ ચડશે.’ તેના નિહાકાની ધાક જંપવા જ નો’તી દેતી મને. આ અનિલ માની ગયો તે ગંગા નાહ્યા. જોકે બીજા ખેલના ખેલંદા હો આપણે જ વળી. કાચા ખેલાડી થોડા જ છીએ કે કોરોકટ્ટ છોકરો હેમુના પલ્લે બાંધી દઈએ...? વાત સંતાડ્યાના પાપનું પ્રાશ્નિત વળી. ભલું થજો સંતોનું. મને તો એમ કે વહુ હાથમાંથી ગઈ જ સમજો. પાછી છોકરા વિના જવાનું તો ના જ કે’તી’તી એટલે મને તો ધાક જ પેઠેલી કે છોકરો હાથમાંથી ગયો સમજો. મૂઈ, ગયો હોત તોય કંઈ નહીં. પણ પારકે ઘેર ગઈ હોત ને કાલ ઊઠીને છોકરાના નામે ઘરનો ભાગ માંગી ઊભી રે’તો ? એક ફૂટી કોડી નહોતી આપવી. ઘરનો ભાગ ઘરમાં તો રે’ કમસેકમ !’

અવંતી સ્તબ્ધ રહી ગઈ. નયનાએ કોણી મારીને કહ્યું : આ વખતની હોળી તો માસ્તરના ઘરની. જોવાની મજા આવશે. એક ગઈ ફેરની હોળી હતી ને એક આ ફેરની હોળી છે... ગઈ ફેર ભાઈ ને આ ફેર...?’

નયના મોં ફેરવીને ખંધું હસતી હતી પણ અવંતીની આંખ હોળીની આગમાં મૂકેલા ત્રિભુવન માસ્તરના નાળિયેર પર હતી. માસ્તર ડંડાથી પોતાના ઘરનું નાળિયેર બહાર કાઢતા હતા. થોડા વધારે બળી ગયેલા નાળિયેરની શેષ વહેંચતા માસ્તરના ચહેરાની ચમક અવંતી જોઈ રહી. ગાયના માથા પર આપલાનાં શિંગડાં હતાં કે શું ?

ત્યાં, નાકા પાસેની હોળી ઠરવા આવી હતી પણ અંગારા લઈને પાછી ફરતી અવંતીના હતાશ પગ ઘર ભણી ઢસડાતા હતા અને આંખોમાં અંધકારનો રંગ ઠલવાતો જતો હતો.

યાદ આવે, આતા ને વાંસળી

ક્રિષ્ના ગરણિયા

વીડીમાં આવવાનું થાય ને બધું ફરી સામે આવવા માંડે... ઢોર ચારવાના અને સીમમાં આથડવાના એ દિવસો, એમ.એ. કરવાના આ દિવસોની વચ્ચી હળવેકથી અને હકથી પોતાની જગ્યા લઈને બેસી ગયા..

વરસાદ જામ્યો હોય અને સીમમાં નવજાત ઘાસ ધીમે-ધીમે ડોકા ધુણાવતું હોય ત્યારે અમારાં સામટાં ઢોર, ઉનાળે અડધાં થઈ ગયાં હોય તે વછૂટે.. ખીલેથી છૂટે, ને જે ભાગે સીમ ભણી..! આતા મારા, એટલે મારા દાદા જીવનના એવા ભલા કે ઢોરને ઉનાળે દુઃખી થતાં ન જોઈ શકે. ચરાણ ખૂટ્યું હોય તો એમનું મોઢું ઉદાસ હોય.. એટલે વરસાદ આવે ત્યારે ઢોર અને આતા બેય બદલાઈ જાય !

મને ભણવામાં પેલ્લેથી જ રસ ન મળે. મારાં બા મારી-મારીને નિશાળે મૂકવા આવે. મૂકીને જેવાં વળે એવી હું નિશાળેથી પાઘરી સીમમાં જતી રહું ! કોકની વાડીમાંથી કાતરા પાડ્યા હોય, એ હાથમાં હોય.. આતા જોઈને ઘડીક ખિજાવા જેવું કરે પણ પછી વહાલથી પાણી પાય અને બોરડીમાંથી મુઠ્ઠી બોર ઉતારી આપે.. પછી આપડે એય ને આતાની ભેગા ને ભેગા ! ને બીજી ભેગી હોય ભીલી, ટીલાળી, ભગરી, કુંઢી, કોયલ... આ બધી અમારી ભેંસુ, અને બીજી ભેળી હોય ...મોરલી ...કંકુડી, ગોરલી અ...ને મારી વ્હાલામાં વ્હાલી વાંહળી... આ બધી ગાયુંમાં વાંહળી મને જેટલી વા'લી, એટલી જ આતાને પણ વા'લી. એમની હેવાઈ પણ મારા જેવી જ. જેટલી જ. નોખી-નિરાળી. રૂપનો તો જાણે દરિયો. માથે ધોળું ટીલું અને આખ્ખી લાલ ચણોઠી જેવી. એની ચાલ જાણે વીંઝણો ઢોળાતો જોઈ લ્યો ! વળી આતાએ ડોકમાં ઘંટડી બાંધેલી... પછી શું બાકી રહે ?

આ બધાં સાથે દિવસ પસાર થતો. ઢોર એની ધૂનમાં ચરતાં હોય.. હું મારી ધૂનમાં ઢોરના ઈતરડા વીણી-વીણી કાઢતી જતી હોઉં ને રખડતી-ભટકતી હોઉં.. ભૂખ લાગે તો ભાતું તો ભેળું હોય જ, સીમમાંથી પણ ખાવાનું કંઈ ને કંઈ મળી જ રહે.. બોર, ચીભડાં, પાકા કોઠીમ્બા, આંબલી અને.. પીપરનાં પાન ! ઓહો. પીપરનાં પાન તો આતા એવા સરસ બનાવી આપે ! કૂણાં-કૂણાં પાન તોડી એની અંદર ચટણી અને મીઠું ભરીને એનું બીડું વાળી આતા મારા મોઢામાં મૂકી દે. એના સ્વાદની શું વાત કરું ? શેરની છોડિયું 'વાઉ.. વાઉ.. યમ્મી... યમ્મી' કરી ઊઠે ને એમના પીજા, બર્ગર, ઢોંસા-ઈડલી આની પાસે પાણી ભરે હોં !!

આતાને હું ખૂબ વહાલી. મને કિસલી કહીને જ બોલાવે.. ક્યારેક-ક્યારેક બા આતાને વઢે : ‘આ કિસલીને તમે બહુ મોઢે ચડાવેલી છે.. બહુ લાડ સારા નહીં...’ ત્યારે આતા વાત વાળી લે ને મને કહે : ‘કિશલી, બટા જો તો ઓલ્યો બડો (લાકડી) લઈ લ્યે તો.. હાલ આજે આપડે પડતરમાં ચારવા જવાનું છે.. જા તો.. ઢોરને જોકમાંથી બહાર કાઢ જોઈ..’ પછી તો અમારું ઘણ ઊપડે... સીમ તરફ. ક્યારેક મૂળુ આતાનાં ઢોર પણ હોય એટલે ઘણાં ઢોર થઈ જાય. પછી આખો દિવસ સીમમાં...

અને મારે.. સારા રાયમાં સાંબેલા જેવાં હોય પાંચીકાં !! તે આખો દિ’ ઉલાળ્યા કરું !! આમ ઢોર ચરે, આમ આતા લીમડા નીચે ડાયરો જમાવે, ચલમ ફૂંકે અને હું પાંચીકે રમતી જાઉં ને ઢોરને વાળતી જાઉં... ક્યારેક કોકને આતાએ પરાણે એમના ચલમ-ડાયરામાં બોલાવ્યા હોય અને તાણ કરીને બેસાડ્યા હોય.. ચલમના ગોટેગોટ ઊડતાં હોય ને આતા મને સાદ કરે : ‘કિસલી, સા મૂકને બટા !’ એટલે હું ત્રણ પાણા મૂકીને મંગાળો બનાવી, ફૂંક મારી સળગાવું અને ‘સા’ ઊકળે... આંખમાંથી ગંગા-જમના ચા બને ત્યાં સુધી વહેતી રહે... પછી થાય ચાના સબડકા શરૂ.. એમાં કોઈ આવેતુ મારા હાથમાં આખો એક રૂપિયો મૂકે ...એ વખતમાં એક રૂપિયાનું કેટલું માન હતું !! ઘણી વાર સીમમાં સિંહ હોય એટલે એનું પણ ધ્યાન રાખવાનું...

એક દિવસ બીડમાં આવી રીતે ઢોર ચરતાં હતાં ને આતાની ચલમ ધુમાડા કાઢતી હતી ને ઘડીકમાં વીજળીના કડાકા-ભડાકા સાથે બધું અંધારું થઈ ગયું.. હું બેઠી’તી ઝાડવે.. આતાએ રાડ પાડીને હેઠી ઉતારી, ઝાડવે વીજળી પડે એવી માન્યતા... હું ઊતરીને મારી વહાલી ગાય વાંસળીની વારોટે ચડી કે આ ગઈ ક્યાં ? વાવાઝોડામાં ચિંતાએ ચડી... મુશળધાર વરસાદ. બીજાં ઢોર તો વડલે ઓથ લઈને ઊભાં રહી ગયેલાં.. ગાયું ભાંભરડા નાખે.. વાંહળીની ગોત કરીને થાકી. આતા પાહે જાઉં એટલી વારમાં ક્યાંકથી વાગી વાંસળી ! કોણ જાણે ક્યાંથી દોડીને મારી પાસે આવી મને સૂંઘી વહાલ કરતી ભાંભરવા લાગી.. માથું હલાવીને જાણે કહેતી હોય..

લે, આવી ગઈ ને ?

એક દિવસ બપોરાના ટાણે આતાએ ફાળિયામાંથી ભાત કાઢ્યું અને કુલડીમાંથી છાશ લોટામાં લીધી અને હજી તો કોળિયો લે ત્યાં એક સાધુ આવતા દેખાયા એટલે કોળિયો મૂકી મીઠે સાદે બોલાવ્યા કે મા’રાજ સાધુને આવકારો ઈ તો આયરોનો ધરમ... જમો બાપલા... આંગણે કોઈને આતા ક્યારેય એમનમ ન જવા દે. બે જણાનું ભાત વધુ જ હોય.. એટલે જાડી છાશમાં પાણી ભળી જાય.. રોટલો ખાધા પછી માત્માએ મારી સામે જોઈને આતાને કાંઈક આશીર્વાદ આપ્યા હોય એવું લાગ્યું... બાજુમાં બેઠેલી મારી વાંહળીને માથે હાથ ફેરવીને કીધું કે આ ગાયને વેંચતા નહીં.. ત્યારથી લઈને આજ સુધી અમારા ઘરમાં એ ગાયનો વેલો ટકી રહ્યો છે અને એની જ વાહણીઓ મોટી થઈને વાંસળી વગાડી રહી છે.. ઋણાનુબંધ તે આનું નામ !

અમારા આટલા બધા ઢોરમાંથી અમારી ભીલી વહુ સાહુડી... એને સારું-સારું જ

ભાવે એટલે લખા આતાના ખેતરમાં જ જાર ખાવા દોટ મૂકે ને આતા મને સાદ કરે : ‘ઓલી ભીલી જારમાં પોગી છે હાંકતી આવ.. ભીલીને માળીને ખબર પડી જાય એટલે એ મોટી જારમાં જતી રહે ને હલચલ જ ન કરે... પછી હું એને મારા અવાજમાં બોલાવું કે... ‘ભીલી અવ... આલે.. અવ.. આ...’ ત્યારે તરત જ બોલી ઊઠે અને મારી પાછળ-પાછળ હાલી આવે. સાંજના ટાણે ઘર ભણી જઈએ ત્યારે આતા મને ટીલાળી ઉપર બેસારે અને તળાવ આવે એટલે ઉતારે કેમ કે ભેંસ તળાવમાં ક્યારે પાણીમાં બેસી જાય એ નક્કી નહીં ! ભેંસ માથે બેઠાં હોઈએ ત્યારે જાણે ઘોડેસવારી કરતાં હોઈએ એવું લાગે...

ઘરે જઈને દૂધાળાને બાંધવાના... બા ઘરે ન હોય ત્યારે ક્યારેક ગાયો-ભેંસો દોવાનું કામ પણ મારા હાથે આવે. ગાય દોવી મને વધુ ગમતી.. દૂધની શેડના અવાજ સાથે તાલ મેળવી હું મારો અવાજ બેસાડી મોટી હલકે ગાતી જાઉં ! ઈવડી ઈ ય એમાં રાજી રે’તી હશે એમ માનું.

આ સીમ-શેઠા, આતાનું વહાલ, વાંસળી ગાયનો નેડો... ચોરીને ખાધેલી વસ્તુઓ.. બધું અત્યારે યાદ આવે છે ને... જાણે આતાએ એમની કિસલીને ‘સા’ બનાવવાનું કીધું છે ને મંગાળે બેઠી ગંગા-જમના વહી રહી હોય એના જેવું થાય છે. આતા ને વાંસળી તો હવે નથી પણ આ સમરણની સરસ્વતી અડીખમ છે...

(નોંધ : ગુજરાતી વિભાગ, ભાવનગરના વર્ગમાં અધ્યાપક મહેન્દ્રસિંહ પરમારે ગામ, સીમ અને ઢોર/પાલતુ પ્રાણીઓ વિશે લખવાનું કહ્યું ત્યારે લખાયું આ ગદ્ય.)

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

‘વખાર’માં ઝળહળતો ઝીણા નકશીકામવાળો ‘પ્યાલો..’

રાધેશ્યામ શર્મા

પ્યાલો

પ્યાલો પીધો રે અમે પ્યાલો પીધો,
પ્યાલો પીધો લ્યો પોતાના નામનો રે...
ઠાલો પીધો રે અમે ઠાલો પીધો,
ઠાલો પીધો લ્યો ઠકરાઈ તમામનો રે...

પહેલાં તો બહુ હા-ના થઈ, બહુ પછી-પછી પણ થયું,
(ત્યાં તો) તળિયું નજરે પડ્યું ને ભેળું અગરમગર સહુ ગયું.
હાલક નહિ ના ડોલક નહિ ના કશુંય ના છલકાય,
હેઠો બેઠો પ્યાલો આખા મલકનું લ્યો મલકાય !

સીધો પીધો રે અમે સીધો પીધો.
કોઈ નહીં પડપૂછ, હાથમાં લીધો પીધો રે...

પાંચ ધાતુનો પ્યાલો ઉપરે ઝીણું નકશીકામ,
એક તરફ સીતા આળેખ્યાં, બીજી બાજુ રામ.
ગોળ ઘુમાવું ઘાટ તો એ બે ભેળાં નજરે આવે.
પિંડે ને બ્રહ્માંડે બિંદુ બધાં ચઢ્યાં ચકરાવે.

એકીશ્વાસે રે, અમે એક જ ઘૂંટે,
અધ્ધર ઝાલી મૂછ ગટક દઈ ખાલી કીધો રે...
હાથ ધર્યો એ મોર્યો ખાલી, ખાલી મૂક્યો હેઠ
તોય એમ પીધો કે અમને ભરી ગયો એ ઠેઠ.
કોઈ નહિ ગુરુજી, કોઈ નહિ ચેલા, ક્યાંયે નહીં અખાડો,
તોયે લાધ્યું ગિનાન એનું નામ ન અમથુંય પાડો.
અંદર/ઉપર તરફ આંગળાં આમ ન ચીધો રે,
એક પ્યાલો પીધો..

[‘વખાર’ પૃ. ૫૩]

- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

કોઈ કુશળ ગાયક, ખુદ કવિના કાવ્યપઠન પછી ગાય એવી આ ગીત-રચના ‘પ્યાલો’, એક અગત્યના પાત્ર રૂપે અત્રતત્રસર્વત્ર પ્રસરી વળ્યો છે. તે એટલી અનહદ

હદે કે નાયક-કવિ પ્યાલો આપી આલમને બુલંદ કંઠે જાહેર કરે છે. એમ કર્યા વિના જંપી શકતો નથી : પ્યાલો પીધો રે અમે પ્યાલો પીધો. પ્યાલામાં કેસર કેરી સમો રસ હતો, ‘પોતાના નામનો રે..’ ભાવક કદાચ નામરસ ચાખવા જાય તો અનુગામી ગીતકડી નામશૂન્ય ભાળી હલીહાલી જાય !

ઠાલો પીધો રે અમે ઠાલો પીધો
ઠાલો પીધો લ્યો ઠકરાઈ તમામનો રે..

ટહુકાસમા ‘રે’ ‘લ્યો’ના આવર્તન સાથે ‘ઠકરાઈ’ શબ્દ જોડાતાં સ્વનામથી ક્યાંય આગળ ઠકરાઈનો વ્યાપક વૈભવ ઠાલાપણાની શૂન્યતાનું ઉન્નયન સંકેતે. આમ છતાં અવઢવની નિખાલસતા વિશદ રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

પહેલાં તો બહુ હા-ના થઈ, બહુ પછી-પછી પણ થયું,
(ત્યાં તો) તળિયું નજર પડ્યું ને ભેળું અગરમગર સહુ ગયું.

પ્યાલાનું તળિયું જાણે અલ્લાદીનનો જાદુઈ ચિરાગ હશે એટલે ‘અગરમગર સહુ ગયું’. ‘અગરમગર’ સમો તળપદો શબ્દ કોઈ મારા જેવાને મગર જેવડો લાગે ! કેમ કે મગર હાલક-ડોલક ગતિને ગળી — પી ગયો એટલે ‘કશુંય ના છલકાય’ જેવી સ્થિતિ અવતરી. પછીની પંક્તિ પેચીદી છે :

‘હેઠો બેઠો પ્યાલો આખા મલકનું લ્યો મલકાય !’

પીનારો નહીં, પ્યાલો હેઠો બેઠો અને એક ધડાકો થયો. કેવો ? પ્યાલાને પોતાનું તળિયું નજરે પડ્યું ને આખા મલકનું જાણે કે લ્યો, મોં મલકાયું !

કેવળ તળિયું, બોટમલેસ. ખાલીખમ. સબ ખતમ. એક ઝેન માસ્ટર નાન ઈન પાસે કોઈ તત્ત્વવિદ પ્રાધ્યાપકે જઈ કહ્યું : ગુરુજી, મને ઝેન-ફેન ઝાઝું સમજાતું નથી. ગુરુ કાંઈ બોલ્યા વગર ઘર અંદર ગયા, ચાની કેટલી અને પ્યાલો - કપ લઈ આવ્યા ને ચા રેડવા મંડ્યા. કપ છલકાઈ ગયો તોય રેડતા રહ્યા એટલે જિજ્ઞાસુ પંડિત બોલી ઊઠ્યો : બસ.. બસ.. ચા ના રેડો, કપ ભરાઈ ગયો. તેવે ઝેન ગુરુજી બોલિયા : આ પ્યાલાની માફક તમારું પૂરું વ્યક્તિત્વ હકીકતો, માહિતીઓ અને જ્ઞાન-ગિનાનથી ભરાઈ ચૂક્યું છે. ઝેન વિશે જે કંઈ કહીશ તે બધું જ બહાર રેલાઈ ઊડી જશે. કૃપા કરી સાહેબ ! તમે એક વાર આજે ખાલી થઈ જાઓ. પૂરેપૂરા અંદરથી ખાલીખમ થઈ જાઓ તો ‘બાત બન જાયે..’ અહીં તો ગીતનાયકનું તળિયું શૂન્યસભર શુદ્ધ છે ! એટલે..

સીધો પીધો રે અમે સીધો પીધો
કોઈ નહીં પડપૂછ, હાથમાં લીધો પીધો રે...

શંકરાચાર્યે (હસ્તામલકવત્) હાથમાં આમળું નીરખેલું ને સહજને પામી ગયેલા. સીધો હોય તે સાધુ. અહીં સર્જક પ્યાલો સીધો પી લે છે, કોઈ જાતની પડ કે પુચ્છ વગર ! પ્રગટ થઈ છે.

પાંચ ધાતુનો પ્યાલો ઉપરે ઝીણું નકશીકામ,
એક તરફ સીતા આળેખ્યાં, બીજી બાજુ રામ.

ગોળ ઘુમાવું ઘાટ તો એ બે ભેળાં નજરે આવે,
પિંડે ને બ્રહ્માંડે બિંદુ બધાં ચઢ્યાં ચકરાવે.

સર્જકવરિષ્ઠ સિતાંશુની આ ચાર પંક્તિ-મીથેક્સ-મોટિક્કની, પુરાકથાઘટક સમેત કોઝમિક વ્યાપન સૂચવતી-નાયાબ અભિવ્યક્તિ સિદ્ધ કરે છે. પાંચે પાંચ ધાતુનો પ્યાલો, ઉપર ઝીણું નકશીકામ એ તો રચનાના ચોથા અંતરામાં વિસ્મય-વિસ્ફોટ વેરે છે. સીતા-રામનું યુગ્મ ચાંદીસોનાના સિક્કાની બે બાજુ પર ઉત્કીર્ણ થયું છે. ત્યારપછીની પંક્તિમાં, નાયક પ્યાલાના ઘાટને, પૃથ્વીના પૂરા ગોળાને ઘુમાવે છે ત્યારે રામ-સીતા યા સીતા-રામ બંને 'ભેળાં' નજરે આવે છે. નાયકનું આ અ-દ્વૈત દર્શન અનુવર્તી કડીમાં વિશિષ્ટ સર્જનપ્રતિભાની ચકાકાર રૂપે પ્રકટ્યું છે :

પિંડે ને બ્રહ્માંડે બિંદુ બધાં ચઢ્યાં ચકરાવે...'

પંચમ્ અંતરો :

એકી શ્વાસે રે અમે એક જ ઘૂંટે,

અધ્ધર ઝાલી મૂછ... (રુકો, શ્રી મેઘાણી-કાગની મૂછ યાદે ઊતરે-ચઢે)

પ્યાલો ગટક દઈ ખાલી કીધો રે

ત્યાં સૌરાષ્ટ્રની ટોપગ્રેફિકલ આબોહવામાં ભાવકોને પ્રવેશ મળે છે.

હાથ ધર્યો એ મોર્યો (મોરિયો) ખાલી, ખાલી મૂક્યો હેઠ.

તોય એમ પીધો કે અમને ભરી ગયો એ ઠેઠ.

ભાવક, પઠન કર્યું ? સાંભળ્યું કવિમુખે ?

'પ્યાલો' કલમઇલમથી મોરિયો (મોર્યો) થઈ રહ્યો ખાલી ખાલી. એટલે કે તથાકથિત પ્રચલિત માહિતી-જ્ઞાનથી શૂન્યવત્. તદ્દન ખાલીખમ. અંતત: શુદ્ધ ચેતસૂ.

હવે ગીત, અખાની આખાબોલીના ઇલાકામાં દાખલ કરાવે છે :

કોઈ નહિ ગુરુજી, કોઈ નહિ ચેલા, ક્યાંયે નહીં અખાડો,

તોયે લાધ્યું ગિનાન એનું, નામ ન અમથુંય પાડો.

કોઈ કહેતાં કોઈ જાતજમાતનો ગુરુ-ડોમ-ગુંબજ નહિ, ચેલાચેલીના ચહેરા-મહોરાં કે અખાડાના બખાડાબખાળા નહિ. કશા પેરફર્નેલિયા વિના નિરાલંબ 'ગિનાન' (કહેવાતું જ્ઞાન નહીં જ નહીં)નું અમથુંય નામ ના પાડવાની જિજ્ઞાસુ કરી છે.

ગીતકૃતિની પરાકાષ્ઠા :

અંદર/ઉપર તરફ

આંગળાં આમ ન ચીંધો રે,

એક પ્યાલો પીધો...

ધરમકરમ ખાતે અંગુલિનિર્દેશ પુણ્ય-પાપ તરફ થતા આવ્યા છે, એટલે અંદર-ઉપર આંગળાં ન ચીંધો રે એવો અરેરે ગાતો ચિત્કાર સુશાલ્યો છે. અને અન્તે 'એક પ્યાલો' તો ખરો જ.

પ્રિયકાન્ત મણિયારે આવી કંઈક કવિતા રચેલી :

પાઈ પ્યાલી તેં સાંઈ અમોને, અમલ ચઢ્યા ઘનઘેરા...

ઉમર ખયામની રૂબાઈયતનો એડવર્ડ ફિત્ઝરાલ્ડે કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદમાં પણ પ્યાલો (કપ) આમ ચમક્યો છે :

અવેક, માય લિટલ વન્સ, એન્ડ ફીલ ધ કપ
બિફોર લાઈફ્સ લિકર ઈન ઈટ્સ કપ બી ડ્રાય

મીરાં, સોકેટિસે પ્યાલા જે ખુશલાલ ખુમારીથી પીધા છે, એનાથી તદ્દન વિભિન્ન અભિનિવેશપૂર્વક આપણી ભાષાના મૂર્ધન્ય સર્જક સિતાંશુએ સુજ્ઞ ભાવકો સમક્ષ ‘વખાર’ના શૃંગાર રૂપે ‘પ્યાલો’ પેશ કર્યો છે. સાનંદ અભિનંદનમ્...

‘સરસ્વતી સન્માન’પ્રાપ્ત સન્મિત્ર સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને અર્પણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો
નવો ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૧મું જ્ઞાનસત્ર | અજય પાઠક

વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુરના યજમાનપદે શ્રી કાનુભાઈ મહેતા સાંસ્કૃતિક ભવન, વિદ્યામંદિર કેમ્પસ-૨, પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા મુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રના અધ્યક્ષસ્થાને ૩૧મું જ્ઞાનસત્ર તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ના રોજ યોજાયું હતું. દૂરના સ્થળેથી આવતા પ્રતિનિધિઓ ૨૫મીની સાંજથી આવવા લાગ્યા હતા. યજમાનસંસ્થા સૌજન્યપૂર્ણ તથા સહકારભર્યા આતિથ્યભાવથી આવતાંની સાથે જ પ્રતિનિધિઓ આનંદ અનુભવવા લાગ્યા હતા. કેમ્પસનું સુઆયોજિત અને અત્યંત રમણીય પ્રાકૃતિક વાતાવરણ ઊડીને આંખે વળગતું હતું. ૨૫મીની રાતથી જ આવનાર પ્રતિનિધિઓ ભોજન-ઉતારાની વ્યવસ્થા માટે તથા વાહનવ્યવસ્થા માટે કાળજીભર્યો વ્યવહાર નિરાંતનો અનુભવ કરાવતો હતો. ૨૬મીની સવારથી સભાસ્થળ પર રજિસ્ટ્રેશન તથા સ્વાગત ભેટ(વેલકમ કીટ)વિતરણવ્યવસ્થાની સરળતા તથા ઝડપ ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. વિદ્યાર્થી/વિદ્યાર્થિનીઓનો મોટો સમૂહ શિસ્તબદ્ધ રીતે આ તકે પ્રવેશ પામતો જોવા મળ્યો હતો.

સભાસ્થળની વ્યવસ્થા અત્યંત સુંદર તેમ સુવિધાયુક્ત હતી. હજારેકની સંખ્યામાં પ્રતિનિધિઓ બેસી શકે તેવો વિશાળ સભાખંડ, પુસ્તકપ્રદર્શન યોજી શકાયું તેવી સભાખંડમાં પ્રવેશતાં પહેલાં પરસાળ અને મોકળાશવાળું પ્રાંગણ એક આદર્શ સ્થળની છાપ સર્જતાં હતાં. એક વાર સભાસ્થળે સવારે ૮ કલાકે આવ્યાં એટલે નિરાંત; રાત્રે ૮/૯ વાગે બધા નિર્ધારિત કાર્યક્રમો સંપન્ન થતાં ઉતારાએ પહોંચવા બસની સુવિધા સમયબદ્ધ તેમ સરસ. પ્રત્યેક પ્રતિનિધિને આપવામાં આવેલ બેજ(બિલ્લો)માં ઉતારા અંગે ૩/૪ સંપર્કનંબરો તથા જવાબદાર વ્યક્તિઓનાં નામ છપાયેલાં હવાથી અકળામણની કોઈ પણ ક્ષણે સંપર્ક સાધી શકાય તેવી સુવિધા.

જ્ઞાનસત્રની પહેલી બેઠક તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૮, ગુરુવાર, સવારે ૯/૩૦ કલાકે આરંભાઈ હતી. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી પ્રો. થેચિએસિનુઓ કેડિત્સુ (અતિથિવિશેષ), સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (પરિષદપ્રમુખ), ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા અડાલજા, માધવ રામાનુજ, પ્રફુલ્લ રાવલ, યોગેશ જોશી, ભરત મહેતા, ધર્મેશ ભટ્ટ, સમીર ભટ્ટ, પરીક્ષિત જોશી ઉપસ્થિત હતા. આ મહાનુભાવો દ્વારા દીપપ્રાગટ્યવિધિ સંપન્ન થયો હતો. નવકાર મંત્રની સંગીતમય રજૂઆત દ્વારા કાર્યક્રમનો પ્રારંભ થયો હતો. નર્મદ તથા શૂન્ય પાલનપુરીની સંગીતમય પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. આ રજૂઆત સંગીત વૃંદ વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુર દ્વારા થઈ હતી. શ્રી કનુભાઈ પ્રજાપતિએ ટૂંકું સ્વાગતપ્રવચન કર્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રી શિરીષકુમાર એમ. મોદીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન પરબ ❖ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૦

કર્ચું હતું. મહેમાનોનું પુષ્પગુચ્છથી સ્વાગત વિદ્યાર્થીનીઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનમાં પાલનપુરની સ્થાપના કરનાર એક કવિ/કલાકાર હતો તે વિગત સાથે વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ ઈ.સ. ૧૯૨૧થી કાર્યરત છે તથા શિક્ષણક્ષેત્રે જે કામગીરી કરવામાં આવી છે તેનો આછો પરિચય આપવામાં આવ્યો. એક સરસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો કે જીવનમાં પૈસા કમાવા સિવાયનું પણ કર્તવ્ય હોય છે એ સમજ વિસ્તારવામાં આ ટ્રસ્ટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ત્યારબાદ શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું તથા કાર્યક્રમ-સંચાલનનો દોર સંભાળ્યો. શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ અતિથિવિશેષ પ્રો. થેચિએસિનુઓ કેડિસુનો પરિચય આપ્યો. શ્રી કેડિસુ નાગાલેન્ડનાં કવયિત્રી છે. તેમના પતિ મેઘાલયનાં છે. બંને ભારતીય છે. શ્રી કેડિસુ અંગ્રેજી વિષયનાં અધ્યાપિકા છે. તેમના બે કાવ્યસંગ્રહોનો ટૂંક પરિચય આપવામાં આવ્યો. અતિથિવિશેષનું વક્તવ્ય ૪૦ મિનિટનું રાખવામાં આવ્યું હતું. તે મુજબ તેઓ બોલ્યાં. અંગ્રેજીમાં વક્તવ્ય આપ્યું. કેટલાંક પોતાનાં કાવ્યોનો પાઠ કર્યો. શ્રી કેડિસુના વક્તવ્ય તેમજ કાવ્યપાઠ સમયે શ્રોતાસમૂહ દ્વારા પ્રસન્નતા વ્યક્ત થઈ હતી. અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપતાં શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ સર્જક VS સરકાર પર બોલતાં કહ્યું કે લેખક એટલે કોણ ? લેખક એટલે શું ? સ્વાયત્તતાના મુદ્દે શો ઝઘડો છે ? શા માટે છે ? જ્ઞાનસત્રના બે દિવસની ચર્ચાઓમાં આ વિશે સ્પષ્ટતાઓ થશે. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને પ્રજામાં વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તેમના વક્તવ્યનો બીજો મુદ્દો વિદ્યાર્થીઓ આગળ આવો તેવો આહ્વાન આપવાનો રહ્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે પાછળ બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને આગલી હરોળમાં આવીને બેસવા કહ્યું અને થોડી ક્ષણોમાં હલચલ મચી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓ ઊભા થઈને આગલી હરોળમાં ગોઠવાયા. તેમણે સાંકેતિક ભાષામાં બારણાં ખુલ્લાં રાખવાની વાત કરી. પરિષદના કેટલાક નવા કાર્યક્રમોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ‘આનંદની ઉજાણી’નો કાર્યક્રમ થાય છે. દર મહિનાના છેલ્લા શનિવારે ૪ કલાક માટે સૌ મળે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વાલીઓ, વહીવટ કરનારાઓ સૌ ઉપસ્થિત હોય. વિદ્યાર્થીઓને સાંભળીએ, તેમના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીએ. બીજો એક કાર્યક્રમ એવો છે કે ‘પરિષદ આપને આંગણે’માં મહિનામાં એક વખત આ કાર્યક્રમ યોજાય જેમાં જિલ્લા કક્ષાનાં મથકોએ જવું એવો ખ્યાલ છે. અધ્યક્ષશ્રીએ પરિષદને મળેલાં કેટલાંક દાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ત્યારબાદ અધ્યક્ષશ્રી તથા અતિથિવિશેષશ્રીને પ્રતીક ભેટ અર્પણવિધિ થયો જેમાં શ્રી શિરીષભાઈ દ્વારા અતિથિવિશેષને તથા શ્રી પ્રજાપતિ દ્વારા અધ્યક્ષશ્રીને સન્માનવામાં આવ્યાં હતાં. અંતમાં આભારવિધિમાં શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની અનુપસ્થિતિમાં શ્રી માધવ રામાનુજે આભાર માન્યો હતો.

બીજી બેઠક ૧૧-૩૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. બેઠકનું સંચાલન શ્રી ધર્મેશ ભટ્ટે સંભાળ્યું હતું. બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી રાજેશ પંડ્યા, ધીરુ પરીખ, વસંત ભટ્ટ તથા રમણ સોની. બેઠકનો વિષય હતો ‘કાલજયી સર્જકતાની આલોચના (પ્રાચીન).’ શ્રી ટોપીવાળાસાહેબે ‘કારયિત્રી પ્રતિભાના કેટલાક પ્રશ્નો’ એવા શીર્ષક સાથે પોતાનું લેખિત વક્તવ્ય વાંચ્યું હતું. પ્રત્યેક પ્રતિનિધિ પાસે તમામ બેઠકોના અધ્યક્ષશ્રીઓનાં વક્તવ્યોની છપાયેલી પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ હતી. ‘૨૦૧૧માં

આવેલી ‘ધ ડર્ટ પિક્ચર’ હિન્દી ફિલ્મમાં ફિલ્મઉદ્યોગના રહસ્યને ઉદ્ઘાટિત કરતી હોય એમ એની નાયિકાએ ત્રણ વાર ઉચ્ચારેલું : ‘મનોરંજન, મનોરંજન, મનોરંજન’ (entertainment, entertainment, entertainment) અને તેમ છતાં વ્યાખ્યાની સીમામાં મનોરંજન નહોતું આવ્યું. ભૂમિકારૂપ પહેલી લીટીના ઉચ્ચાર પછી તરત વિષયના ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરાવતી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિપ્રતિભાચુક્ત વાણી તથા પઠન પરત્વે પુસ્તિકામાં તેમ પ્રભાવ અર્થે પ્રેક્ષકગણ પર પ્રવર્તતી તેમની તેજસ્વી આંખો વિષયવસ્તુને અભિપ્રેત પૂરતા ગાંભીર્યના અનુભવ સાથે વિષયબોધ કરાવતી હતી. ત્રણ પાનના ટૂંકા વક્તવ્યમાં પોતાના આપેલા શીર્ષકને પ્રતિપાદિત કરતી નક્કર વિચારણા રજૂ થઈ હતી. પંદર લીટીના વક્તવ્યના આરંભે તરત રજૂ થયેલ એક પેરેગ્રાફમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રોએ સર્જકપ્રતિભાની કરેલ વિચારણાનો સંદર્ભ આપીને જ્ઞાનસત્રના કેન્દ્રીય વિષય ‘સર્જકપ્રતિભા’ને રાજશેખર સુધી આવીને ‘ભાવકપ્રતિભા’ સાથે મૂકી આપી અને તે રીતે આખા જ્ઞાનસત્ર દરમિયાન વિવિધ રીતે થનારી ચર્ચા-વિચારણાની કેડી કંડારી આપી હતી. આમ ટોપીવાળાસાહેબના વક્તવ્યથી જ્ઞાનસત્રના જ્ઞાનગંભીર આનંદનો આરંભ થયો હતો. બેઠકના વક્તાઓએ અનુક્રમે ‘આદિકવિ વાલ્મીકિની પ્રતિભાની ઓળખ, એમણે સર્જેલાં ત્રણ પાત્રોને આધારે...’ (રાજેશ પંડ્યા), ‘મહાકવિ દાન્તેની સર્જકપ્રતિભા : ડિવાઈન કોમેડીમાં ‘ઈન્ફર્નો’-ના નિરૂપણ સંદર્ભે...’ (ધીરુ પરીખ), ‘કવિકુલગુરુ કાલિદાસની સર્જક પ્રતિભા : એમની નાટ્યસૃષ્ટિના સંદર્ભે...’ (વસંત ભટ્ટ), આદિકવિ નરસિંહ મહેતાની કવિપ્રતિભા : એમના ભક્તિરસ અને એમની પરંપરાભંજકતા સંદર્ભે... (રમણ સોની), શીર્ષક સંદર્ભે વાલ્મીકિ, દાન્તે, કાલિદાસ તથા નરસિંહ મહેતાની સર્જકપ્રતિભાનો રમણીય વિલાસ કેવો આસ્વાદ્ય છે તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પોતાના ઊંડા અભ્યાસનો સૌ વક્તાઓએ પ્રસન્નકર પરિચય આપ્યો હતો.

ભોજનવિરામ પછી બપોરે ૩.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની ત્રીજી બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. બેઠકનો વિષય હતો : ‘સાહિત્યકારની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને સર્જકતા (અર્વાચીન)’. અધ્યક્ષ હતા શ્રી રઘુવીર ચૌધરી. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી સ્વાતિ જોશી, સૌમ્ય જોષી, પ્રબોધ પરીખ, પરેશ નાયક. બેઠકનું સંચાલન સંભાળ્યું હતું શ્રી ભાવેશ જેઠવાએ. ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્ય’ વિષય પરનું સાત પાનાંનું રઘુવીર ચૌધરી(અધ્યક્ષ)નું લેખિત વક્તવ્ય પ્રતિનિધિઓ પાસે હતું. રઘુવીરભાઈએ ટૂંકમાં વાત કરીને વક્તાઓને રજૂ થવા અવકાશ આપ્યો હતો. પહેલાં સ્વાતિ જોશીએ ‘ઉમાશંકર જોશીની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને એમની કવિતા : કેટલાક ધ્યાનાર્હ મુદ્દા’ વિષય પર પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું. તેમણે પોતાનું પેપર વાંચ્યું હતું. ઇતિહાસ શું છે? સાહિત્ય સાથે શું સંબંધ છે? વગેરે મુદ્દા કરીને ઉમાશંકરની વિચારધારા અંગે કહ્યું કે તેઓ માર્ફ્સવાદી ન હતા તેમ ગાંધીવાદી પણ ન હતા. તેમની સમાજવાદની સમજ નહેરુની સમાજવાદની સમજની નજીક હતી. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના અને ગુજરાત વિશેનાં કાવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ઉમાશંકરના વ્યક્તિત્વમાં તેમની લોકનિસબત અંગે સ્વાતિબહેને ભાર મૂક્યો અને તેમને પ્રજાપુરુષ તરીકે જોયા. ઉમાશંકરના વક્તવ્યમાં રહેલ ‘Public Affairsમાં સંડોવાવું’ એ ગુણલક્ષણને અધોરેખિત

કર્ચુ. કવિ સત્યાગ્રહી અને સૈનિક, જાહેર જીવનની વ્યક્તિ એકસાથે હતા. સૌમ્ય જોશીએ ‘બેર્ટેલ્ડ બ્રેખ્ટની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને એણની રંગભૂમિ: પડદો શેના ઉપરથી ખૂલે છે?’ એવા શીર્ષક સાથે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું. તેમણે પણ પોતાનું પેપર વાંચ્યું હતું. વાચિકમૂના અંશો ધરાવતું તેમનું પઠન તેમના કંઠ(અવાજ)ના કારણે પણ શ્રોતાઓને પકડી રાખતું હતું. તેમણે ‘ગેલેલિયો’ નાટક વિશે વધુ વાત કરી. પછીના વક્તા પ્રબોધ પરીખે ‘ઓસિપ માન્ડેલસ્ટામની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને એમની કવિતા’ વિષય પરનું પોતાનું પેપર વાચ્યું હતું. તેમના વક્તવ્યમાં તેમનો અભ્યાસ નીખરતો હતો. પછીના વક્તા શ્રી પરેશ નાયકે ‘ચિનૂઆ એચેબેની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને એમનું કથાવિશ્વ : આજે જ ઇતિહાસ’ એવા શીર્ષકથી પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. ત્યારબાદ રઘુવીરભાઈએ પોતાનું અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધન ટૂંકમાં રજૂ કરીને શ્રોતાઓને પ્રશ્નો પૂછવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. તેમણે પોતાના વક્તવ્યમાં સ્વાતિ જોશીના ઉમાશંકર જોશીને પ્રજાપુરુષ તરીકે ઓળખવા/ઓળખાવવાના મત સાથે પોતાની અસંમતિ જાહેર કરી હતી અને ઉમાશંકરની કવિચેતનાને ઓળખવાની જિજ્ઞાસ કરી હતી.

જ્ઞાનસત્રના પ્રથમ દિવસે સંધ્યામિલનનું આયોજન સાંજે ૬.૦૦ થી ૮.૦૦ સુધી થયું હતું જેમાં વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી અતુલ ડોડિયા સાથે એક સાંજ : એમનાં મિત્રોનું સ્કિનિંગ અને એ વિશે ચિત્રકારની વાત... એટલે કે કલાકારની કેફિયત. વિષયને શબ્દબદ્ધ આમ કર્યો હતો : ‘મારી સર્જકતા : દૃશ્યો, મારાં ચિત્રલકો ઉપર અને એમની બહાર’. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પીયૂષ ઠક્કરે કર્યું હતું. સરસ સંચાલન અને સફળ કેફિયત સાથે સંધ્યામિલનનો કાર્યક્રમ એક યાદગાર અનુભવ બની રહ્યો હતો. લાઈટ માત્ર વક્તા પર, ધ્યાન માત્ર સ્ક્રીન પર, સભાખંડમાં અંધકાર. પ્રશ્નોત્તરી થતાં પ્રકાશ, પ્રકાશ. અત્યંત રસપ્રદ પ્રશ્નોત્તરી. સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ નોંધ્યું કે ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ પણ કલામીમાંસામાં ખાસ્સા ઊંડા ઊતરતા હોય છે. શ્રી અતુલ ડોડિયાએ પોતાના ‘ઈનર વર્લ્ડોપ’માં સ્લાઈડ + નિજી અભિવ્યક્તિ દ્વારા પ્રેક્ષક/શ્રોતાવર્ગને પ્રવેશ કરાવ્યો. આ એક રસપ્રદ ઘટના બની.

તા. ૨૭-૧૨-૨૦૧૮, શુક્રવાર, સવારે ૮.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની ચોથી બેઠકનો આરંભ થયો. વિષય હતો : કારચિત્રી પ્રતિભાની મીમાંસા. બેઠકના અધ્યક્ષ હતા : શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી સરૂપ ધ્રુવ, સેજલ શાહ, પ્રફુલ્લ રાવલ, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી યોગેશ જોશીએ કર્યું હતું. વક્તાઓ પૈકી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. યોગેશ જોશીએ મહેન્દ્રસિંહની અનુપસ્થિતિને લક્ષ્ય કરી વિશાળ - પચીસેકની - સંખ્યામાં ભાવનગરથી ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિઓને આગલી પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન લેવા અનુરોધ કર્યો હતો અને આનો પ્રતિસાદ વિદ્યાર્થીઓએ ઉત્સાહભરે આપ્યો અને સભાખંડમાં છેલ્લે બેઠેલા સૌએ ઊભાં થઈને આગળ આવીને પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન લીધું હતું. એક સરાહનીય ચેષ્ટા તરીકે નોંધી શકાય તેવો પ્રસંગ હતો. અધ્યક્ષશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે પોતાનું ત્રણ પાનાનું મુદ્રિત પ્રવચન વાંચીને રજૂ કર્યું હતું. સૌ પ્રતિનિધિઓ પાસે મુદ્રિત વ્યાખ્યાનની પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ

હતી. ચંદ્રકાન્ત શેઠે પોતાના ટૂંકા વક્તવ્યનું શીર્ષક રાખ્યું હતું : ‘કારયિત્રી પ્રતિભા’. એક જ વાક્યમાં, પહેલા વાક્યમાં ‘પ્રતિભા’ શબ્દને સમજાવી દીધો, કહ્યું કે ‘પ્રકાશ સાથે સંબદ્ધ જે કેટલાક મહત્ત્વના શબ્દો છે તેમાંનો એક તે ‘પ્રતિભા’. પછી બીજા જ વાક્યમાં શ્રી શેઠ પ્રખ્યાત ઉક્તિની પાસે શ્રોતાઓને લઈ જાય છે. ‘નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞા તુ પ્રતિભા મતા’. પછી તરત આ શક્તિ કેવી છે તેનો ખ્યાલ કરાવતું ત્રીજું વાક્ય બોલે છે. ‘અપૂર્વ વસ્તુનું નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા’ આ પ્રતિભા ધરાવે છે. આમ સર્જકપ્રતિભાને સમજવા માટેની શાસ્ત્રીય મીમાંસાને ક્રમશઃ સરળતા ખોલતાં જઈ ‘આત્માની અમૃત કલા’ શબ્દો પાસે લઈ આવે છે. ઉમાશંકર-નિર્દિષ્ટ ‘સમસંવેદન’નો સિદ્ધાન્ત યાદ કરાવે છે. મીમાંસાના પ્રદેશમાં સરળ અને સહજ પ્રવેશ શ્રોતાઓને કરાવીને પાર્વતી-પરમેશ્વરો, શબ્દ અને અર્થ, સર્જકપ્રતિભા એટલે કારયિત્રી પ્રતિભા અને ભાવકપ્રતિભા એટલે ભાવયિત્રી પ્રતિભાનાં સ્વરૂપ અને સાયુજ્યને સુપેરે મૂકી આપવાનું કામ પોતાના ટૂંકા વક્તવ્યમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે કરી આપ્યું હતું. પછી શ્રી સરૂપ ધ્રુવે ‘સર્જકની પ્રતિબદ્ધતા અને તેનું સ્વાતંત્ર્ય’ વિષય-શીર્ષક કરીને લેખિત વક્તવ્યનું વાચન કર્યું હતું. સાથે વાતચીતની ઢબે ચર્ચાના કેટલાક મુદ્દા કર્યા હતા. ગિરીશ કનડાને યાદ કર્યા. સર્જકે કર્મશીલ થવું પડે. કર્મશીલો પણ લખતા થયા છે. તેમણે મુદ્દો કર્યો – સર્જક કર્મશીલ / કર્મશીલ સર્જકતા. પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું નવું શબ્દશાસ્ત્ર વિકસાવવું પડશે (પ્રતિબદ્ધ સાહિત્ય). મેક્સિમ ગોર્કીને યાદ કર્યા. ૧૯૩૫માં પેરિસમાં ભરાયેલ વર્લ્ડ કોન્ગ્રેસને યાદ કર્યું. લોક માટે શિષ્ટ / શિષ્ટ માટે લોકની જિંદગી કરી. ત્યારબાદ શ્રી સેજલ શાહે પોતાનો વિષય / શીર્ષક ‘સર્જક, વાણી અને રૂપરચના’ને ત્રણ કૃતિના આધારે ખોલી બતાવ્યો હતો. ૧. પદ્મનાભ : ૨. અખો ૩. લા.ઠા. નોંધપાત્ર સ્ફૂર્તિ સાથે પોતાની વાત રજૂ કરી હતી. પછીના વક્તા શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ‘ચરિત્રાત્મક સાહિત્યમાં સર્જકતા’ અંગે વાત કરી હતી. સહજ અને પરિપક્વ રીતે એક પછી એક કૃતિઓના નામોલ્લેખ કરતાં જઈ મૂળગામી મુદ્દાઓને સ્પર્શવાનું તેમણે પસંદ કર્યું હતું. સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં (કલ્પનાવિહાર)ની જે છૂટ મળે છે તે ચરિત્રસાહિત્યમાં શક્ય નથી. સત્યને હાનિ ન પહોંચે તેની કાળજી લેવાની રહે છે. આત્મકથાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું કે સુખ-દુઃખની અભિવ્યક્તિ સમયે કાળજી લેવાની રહે છે. ‘મારી હકીકત’નું દૃષ્ટાંત લીધું. નર્મદની નિખાલસતાનો ઉલ્લેખ કર્યો. કહ્યું - તેમાં સર્જકતા છે. કેટલાક ગદ્યખંડનું પઠન કર્યું. પોતાની વાત કરવાનો આપણે ત્યાં ચાલ ન હતો. નર્મદ ચાલ પાડ્યો. મ. ન. દ્વિવેદીનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. કાન્તને યાદ કર્યા. કાન્તે કરેલું નર્મદાનું વર્ણન યાદ કર્યું. સત્યના પ્રયોગોનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. ઉમાશંકર-સુંદરમ્ બન્નેએ નામ પાડીને આત્મચરિત્ર લખ્યું નથી. પણ એ પ્રકારના લખાણમાંથી ઉમાશંકરનો એક ગદ્યખંડ વાંચ્યો. વાતચીતની ઢબે રજૂઆત કરી, ક્યારેક થોડું વાંચીને રજૂ કર્યું. આત્મકથા સંદર્ભે ચાર્લી ચેપ્લીનને યાદ કર્યા. અબ્દુલ કલામનું ‘વિગ્ઝ ઓફ ફાયર’ યાદ કર્યું. ‘જાત ભણીની જાત્રા’નો ઉલ્લેખ કર્યો. જીવનચરિત્રના લેખન સંદર્ભે પણ વાત કરી. ન્હાનાલાલનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. દલપતરામનું ચરિત્ર. ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’, ‘અવચીનોમાં આદ’, ‘શુકતારક’, વ. વ. નિરંજન

ભગતના એક લેખની સરસ વાત કરી. દામુભાઈ વિશેનો લેખ. ‘જરા નિરંજનનો કહો મોટેથી બોલે નહિ’ ઉક્તિ સસંદર્ભ સમજાવી. થોડી વાત સ્મરણકથા સંદર્ભે કરી. અંતમાં તેમણે જણાવ્યું કે પોતાની વાત + વર્ણવે વિષય (વ્યક્તિ)ની વાત + ચરિત્રલેખન : ત્રણેયનો સમન્વય કરીને લખવું મુશ્કેલ છે. અધ્યક્ષને સરવૈયું / સમાપન કરવા વિનંતી કરવામાં આવી. ચંદ્રકાન્ત શેઠે જણાવ્યું કે સર્જકતાની કઈ રીતે માવજત કરો છો તે અગત્યનું છે. સર્જકતા અનેક રીતે પ્રગટે છે. સર્જકતા કોઈનો ઈજારો નથી. શ્રી શેઠે કહ્યું, ‘હું મારો આનંદ વ્યક્ત કરું છું.’ ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પ્રયોગશીલતા વિશે શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર બોલવાના હતા પરંતુ તેઓ હાજર રહી શક્યા ન હતા.

પાંચમી બેઠકે સવારે ૧૧.૦૦ આરંભાઈ હતી. વિષય હતો : ‘ભાવચિત્રી પ્રતિભા-મીમાંસા’. અધ્યક્ષ હતા શ્રી નરોત્તમ પલાણ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી સમીર ભટ્ટ, ઉદયન ઠક્કર, રાજેન્દ્ર પટેલ, હેમંત શાહ, સંચાલન સંભાળ્યું હતું શ્રી આશા ગોહિલે. સૌપ્રથમ રજૂ થયા વક્તા શ્રી સમીર ભટ્ટ. ‘તને જોઈ જોઈ તોય તું અજાણી’ પંક્તિને યાદ કરીને વક્તવ્યનો આરંભ કર્યો. ભાવક કઈ રીતે સર્જકતા દાખવે છે ? ૧. કૃતિ ૨. ભાવકને થતો સાક્ષાત્કાર. આનંદવર્ધનને યાદ કર્યા. સહૃદય શબ્દને અધોરેખિત કર્યો. તેમણે સરસ કહ્યું : સર્જકહૃદય સાથેનું ભાવકહૃદયનું તાદાત્મ્ય. આચાર્ય દંડીને યાદ કર્યા. કુંતકને યાદ કર્યા. તેમણે કહ્યું કે મોટાભાગના મીમાંસકો ભાવકની શક્તિને સ્વીકારે છે. રાજશેખરની તર્કબદ્ધ રજૂઆતને તેમણે વખાણી. રાજશેખરના મુદ્દાઓને તેમણે સરસ સમજાવ્યા. ભાવકના ચાર પ્રકાર અને શિષ્યના ત્રણ પ્રકારની વાત કરી. પશ્ચિમમાં થયેલી વિચારણાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. અર્થઘટનશાસ્ત્ર અને રોલાં ભાર્તનો ઉલ્લેખ કર્યો. નીરવ પટેલની એક કૃતિને યાદ કરી. પ્રિયકાન્તનું ‘વાતો’ નામે સોનેટ યાદ કર્યું. સિતાંશુનું ‘મારું માણેકું રિસાયું’ કાવ્ય યાદ કર્યું. સમીર ભટ્ટે પોતાના વક્તવ્યનું શીર્ષક આપ્યું હતું – ભાવકની સર્જકતા. વિષયને ન્યાય આપતાં અનેક દૃષ્ટાન્તો રજૂ કરીને અસરકારક અવાજ સાથે વિષદ રજૂઆત કરી હતી. પછીના વક્તા શ્રી ઉદયન ઠક્કરના વક્તવ્યનું શીર્ષક હતું ‘સર્જકને પડકારતા ભાવક’. તેમણે પણ રાજશેખરને યાદ કરીને વાત મૂકી. રાજશેખરે આપેલી પ્રતિભાની વ્યાખ્યા સમજાવી. ચાર પ્રકારના ભાવકનો ઉલ્લેખ કર્યો. ભાવકને પડકારતો સર્જક ઉત્તમ સર્જક છે. ‘વામાંગી’ - મરાઠી કાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે સરસ કહ્યું : સર્જકે નક્કી કરવું પડે છે કે પોતાનો વાચક કોણ છે. સર્જક + ભાવક, બન્નેના સંયોજનથી કાવ્ય બને છે. હસમુખ પાઠકનું કાવ્ય ‘ઠાકોરજી મા થયાં’ સમજાવ્યું. ભાવકે નાના પડકારો પણ ઝીલવાના હોય છે. હરિહર ભટ્ટનું ‘એક જ દે ચિનગારી’ યાદ કરીને તેની સામે ન. પ્ર. બુચનું ‘પામે તું ચિનગારી’ મૂકીને વાતને રસપ્રદ બનાવી. ભાવક ક્યારેક સર્જક માટે પડકાર છે. ‘આંધળી માનો કાગળ’ યાદ કર્યું. સુજ્ઞ ભાવક એવું અર્થઘટન કરે છે કે સર્જક પણ વિસ્મય પામે છે. સાહિત્યકૃતિ સહિયારી સંપદા છે. સર્જક + ભાવક + સાહિત્યકૃતિ. પેરેડાઈઝ લોસ્ટનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ચર્ચા કરી. ઊરુ ભંગ નાટકનો ઉલ્લેખ કરી ચર્ચા કરી. ટેસ ઓફ ડ્યુબરવીલ્લી(હાર્ડી)ને યાદ કરી. તેમણે કહ્યું કે આ સંયુક્ત સાહસ છે. કાવ્ય = સર્જક + ભાવક. કાવ્ય સમજવાનું નથી;

સર્જવાનું છે.

ત્યારબાદ ‘ભાવયિત્રી પ્રતિભાની માવજત’ વિષય પર શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ બોલવાના હતા. પરંતુ તેઓ હાજર રહી શક્યા ન હતા. પછીના વક્તા શ્રી હેમંત શાહે ‘સર્જકતાનું એક અનોખું સ્થાનક : પૅરિસ’ વિશે માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેમણે પોતાનું પેપર વાંચ્યું હતું. તેઓ ચાર વખત પૅરિસ ગયા છે - પ્રવાસી તરીકે. તેમણે પૅરિસનાં પાંચ પરિબળો વિશે વાત કરી હતી. તેમણે બોદલેર, વાલેરી વ.ના ઉલ્લેખો કર્યા. નિરંજન ભગતની નગરકવિતાને યાદ કરી. કેમ્બુ તથા સાર્ત્રો વ. સુધી પહોંચ્યા. એક્ઝિસ્ટેન્શિયાલિઝમ અંગે ઉલ્લેખ કર્યો. અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય + સમાપનમાં શ્રી નરોત્તમ પલાણે ટૂંકી રજૂઆત કરી અને પ્રશ્નોત્તરી માટે અવકાશ ઊભો કર્યો. પોણા ત્રણ પાનાંના મુદ્રિત વક્તવ્યનું શીર્ષક ‘ભાવયિત્રી : આપમેળે થતી અભિવ્યક્તિ’ એમ આપ્યું હતું. તેમણે વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘અહીં શીર્ષકમાં મુકાયેલો ‘આપમેળે’ શબ્દ ઉમાશંકરની સ્મૃતિમાં છે. ‘ગંગોત્રી’ (૧૯૩૪)ના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર મૂકાયેલી પંક્તિ : ‘સોંદર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે’ - તેમણે ડોલરરાય માંકડે ‘કારયિત્રી’ એટલે શાસ્ત્રાશ્રિત’ અને ‘ભાવયિત્રી’ એટલે ‘કલાશ્રિત’ એવી સમજણ આપી છે તે યાદ કર્યું છે. તેમણે રુદ્રટ ‘સહજા’ અને ‘ઉત્પાદા’ એવા પ્રકારોથી પ્રતિભાની વાત કરે છે તે યાદ કરીને બુદ્ધ પાસે લઈ જાય છે. સંતસાહિત્ય અને સંશોધનના અભ્યાસી એક જુદા જ દૃષ્ટિકોણથી આખી વાતને તપાસે છે તે નોંધવું જરૂરી છે. અંતમાં પલાણ ગાંધી પાસે લાવી મૂકે છે. વક્તવ્યનો આરંભ પણ ગાંધીથી; સમાપન પણ ગાંધીથી. કહે છે : ‘ગીતાનું દર્શન ગાંધીજી એક વાક્યમાં મૂકી આપે છે : ‘કર્મ છોડે તે પડે, કર્મ કરતો છતાં તેનાં ફળ છોડે તે ચડે.’ બે બે અક્ષરના શબ્દો અને વર્ણાનુપ્રાસથી અહીં સહજ અવતરેલું ભાષાનું સોંદર્ય છે. આ ભાવયિત્રી છે.’ પ્રશ્નોત્તરીમાં એક તકે એક પ્રતિનિધિએ હિન્દીમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તે સમજાયો નહીં કે ગમેતેમ પણ અનુત્તરની પરિસ્થિતિમાં શ્રોતાસમૂહમાં પ્રથમ હરોળમાં બેઠેલાંઓ પૈકી ધીરુ પરીખે ઊભા થઈને ‘જોગી મત જા જોગી મત જા’ એ મીરાંની પંક્તિ ઓમકાર ઠાકુરની શૈલીનું સ્મરણ કરીને ગાઈને રજૂ કરી અને તેમાં ત્રણેય સ્વરોચ્ચારમાં ક્રમશઃ ઊંચો જતો સ્વર જે ચિત્ર ખુંડું કરે છે તેનો ખ્યાલ ધીરુ પરીખે આપ્યો તેનાથી હું ઘણો રાજી થયો હતો. પ્રશ્નકર્તાને પણ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું જણાયું હતું. પણ મારા પડોશમાં, પ્રથમ હરોળમાં બેઠેલા એક સંગીતજ્ઞ સાહિત્યકાર/કવિને ધીરુ પરીખના ગાનમાં બેસૂરાપણું અનુભવાયું હતું અને મારી પ્રસન્નતા સામે તેમની અકળામણ બેવડી હતી. (આવુંય બને છે, હો સાહેબ ! ભાવયિત્રીની પ્રતિભાનો મામલો છે !)

છઠ્ઠી બેઠકનો આરંભ ભોજન-વિરામ પછી બપોરે ૨-૩૦ વાગે થયો. વિષય હતો ‘સાહિત્યની તાંત્રિકી : કંઠથી કમ્પ્યુટર સુધી, હસ્તપ્રતનિર્માણ અને મુદ્રણના માર્ગો.’ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી નૌશિલ મહેતા. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી અપૂર્વ આશર, જયંત ઉમરેઠિયા, દક્ષા ભાવસાર, ચિંતન પંડ્યા. બેઠકનું સંચાલન શ્રી સંધ્યા ભટ્ટે કર્યું હતું. સૌ પ્રથમ શ્રી અપૂર્વ આશરે ‘ઈ બુક્સ, ઓડિયો બુક્સ અને આગળ’ એવા શીર્ષકથી પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશનથી વક્તવ્ય આપ્યું. બદલાતા જમાનાની પુસ્તક/પ્રકાશનવ્યવસ્થા વિશે

સરળ સમજૂતી આપી, જાણકારી આપી. શ્રી જયંત ઉમરેઠિયાએ ‘હસ્તપ્રતોના પ્રકારો અને તેનું સૌંદર્ય’ એવા શીર્ષકથી તૈયાર કરેલું વક્તવ્ય આપ્યું. સ્લાઈડ બતાવી. પ્રાથમિક માહિતી આપી. સાદી પ્રત, દ્વિપાઠ, ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ, પંચ પાઠ (વચ્ચે ટેક્સ્ટ અને આજુબાજુમાં વિવેચન હોય છે), ચિત્રપુસ્તક, સુશોભનાત્મક, સંદર્ભગત ચિત્રોથી સમજાવેલી હસ્તપ્રતો, ત્રિકોણ પાઠ વગેરે માહિતીઓ સ્ક્રીન પર સ્લાઈડ બતાવતાં જઈને આપી. ત્યારબાદ ‘ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સાહિત્યવાચનની કેળવણી’ શીર્ષકથી શ્રી દક્ષા ભાવસારે ૫૦૦૦ બાળકોને વાર્તા કહેવાનો સંકલ્પ લઈને એક વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યો તેની કેફિયત સાથે પોતાની વાત મૂકી. ચાણસ્મામાં શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓને જોડ્યા. ૧૨૫ સચિત્ર પોસ્ટર્સ બનાવ્યાં, ૫૫૬૨ બનાવ્યાં. એક મહિનો કામ કર્યું. ‘વાર્તાવાળાં બહેન’ એવી ઓળખ મેળવી. ત્યારબાદ શ્રી ચિંતન પંડ્યાએ ‘વાચિકમ્ અને મંચન વડે સાહિત્યનો વ્યાપ’ શીર્ષકથી પોતાની પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો. સાદું વાચન, પઠન અને વાચિકમ્ વચ્ચે જે અંતર છે તે નિદર્શન સાથે સમજાવ્યું. જાગીને જોઉં તો... નાટક (સિતાંશુ) વાચિકમ્ માટે જૂલણામાં નાટક ઉતાર્યું. પૃથ્વીવલ્લભ, દરિયાલાલ, રશ્મિરથિનું વાચિકમ્ કર્યું તેની વાત કરી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય તથા સમાપન શ્રી નૌશિલ મહેતાએ કર્યું. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યની મુદ્રિત નકલ પુસ્તિકામાં સૌ પ્રતિનિધિઓ પાસે ઉપલબ્ધ હતી. આખું વક્તવ્ય વાંચવા જેવું છે. બેઠકનો વિષય છે તે અધ્યક્ષના વક્તવ્યનું શીર્ષક છે. નવ પાનામાં વિસ્તરેલું વક્તવ્ય ક્રમશઃ સાહિત્યના વિકાસના તબક્કાઓ સમજાવે છે. ઉપસ્થિત તથા અન્ય રસ ધરાવતા સાહિત્યરસિકો માટે જાણવું જરૂરી છે તે જ્ઞાન અત્રે ઉપલબ્ધ છે. પહેલો તબક્કો : કંઠે રચાયેલું સાહિત્ય, બીજો તબક્કો : કલમે ઊતરેલું સાહિત્ય, ત્રીજો તબક્કો : છપાઈને ફેલાતું સાહિત્ય, ચોથો તબક્કો : ડિજિટલ સાહિત્ય. તેમણે પોતાના નક્કર, માહિતીપૂર્ણ વક્તવ્યના અંતે નોંધ્યું છે : ‘આનંદની વાત છે, કેમ કે તેરમી સદીથી આજ સુધી આપણી ભાષાએ એક સાતત્ય જાળવ્યું છે : એ સતત બદલાતી આવી છે. આજે પણ બદલાઈ રહી છે. અતઃ એ આજે પણ જીવે છે.’ આશરને શ્રોતાગણમાંથી મૂંઝવતા પ્રશ્નો પુછાતા હતા ત્યારે અધ્યક્ષશ્રી નૌશિલ મહેતાના મુખ પર ફરકતું મર્મણું સ્મિત કોઈએ નોંધ્યું હતું? એ સ્મિતમાં એમનો આત્મવિશ્વાસ છલકતો હતો એમ મને વંચાયું.

સાતમી બેઠકનો આરંભ સાંજે ૪-૩૦ વાગે થયો હતો. ‘લોકલોકની સર્જકતા’ વિષય હતો. અધ્યક્ષ હતા : શ્રી મુસાફિર પાલનપુરી. રજૂઆત બે ભાગમાં હતી. ભાદર-કાંઠેથી શીર્ષક સાથે શ્રી ભીમજી ખાયરિયા અને વૃંદનાં લગ્નગીતોનું ગાન થયું હતું. ભીમજીભાઈની ડાબે-જમણે ચાર ચાર બહેનો ગોઠવાયાં હતાં. વિજયાબહેન અને વૃંદ લગ્નની જુદી જુદી પરંપરાગત વિધિઓ ટાણે સ્ત્રીવૃંદ દ્વારા વરપક્ષ તેમજ કન્યાપક્ષ બંનેનાં ગીતોની પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. ભીમજીભાઈની માહિતીપૂર્ણ ટિપ્પણીઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓ આખા વૃંદને ક્રમબદ્ધ રીતે રજૂ કરતા હતા. રસપ્રદ અને ખરેખર સાચવવા યોગ્ય કલાપ્રસ્તુતિ હતી. બીજા ભાગમાં ‘બનાસકાંઠેથી’ શીર્ષક નીચે વક્તા શ્રી અશોક દેવેએ વક્તવ્ય દ્વારા બનાસકાંઠાની સર્જકતાનો પરિચય આપ્યો હતો. અંતમાં અધ્યક્ષશ્રી મુસાફિર પાલનપુરીએ પોતાની અત્યંત રોચક એવં અફલાતૂન અભિવ્યક્તિમાં રજૂઆત કરી

હતી. તેમનું મુદ્રિત વ્યાખ્યાન 'લોકલોકની સર્જકતા' તેમણે છટાથી વાંચ્યું હતું. તેમાં આ પ્રદેશના સાહિત્યકારોની માહિતી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન ડૉ. પરેશ ચૌધરીએ કર્યું હતું.

૨૭મીની રાત્રે ભોજન-વિરામ પછી ૮.૦૦ થી ૯.૦૦ યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું. પ્રશંસનીય પ્રસ્તુતિની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ તેવું આ આયોજન હતું. દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા રજૂ થયેલ નૃત્ય અદ્ભુત રહ્યું. યજમાન સંસ્થાને ખાસ અભિનંદન ઘટે છે.

તા. ૨૮-૧૨-૨૦૧૯, શનિવાર, સવારે ૯.૦૦ કલાકે આઠમી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. બેઠકનું સંચાલન શ્રી ગિરિમા ધારેખાને સંભાળ્યું હતું. આ બેઠકમાં યુવા સર્જકમંચ તથા અધ્યાપકમંચ એમ બે વિભાગમાં પ્રસ્તુતિ કરવાની હતી જેમાં સર્જકમંચમાં ૧૨ સર્જકો દ્વારા પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. યુવાનોએ ગીત, ગઝલ, અછાંદસ રચનાઓ વાંચી હતી. નિબંધ તથા વાર્તાનું પઠન પણ થયું હતું. શ્રી કિરીટ દૂધાતે આ સર્જકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન, દિશાસૂચન મળે તે માટે પોતાની સાથે સર્વશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી તથા યોગેશ જોશીને નિમંત્ર્યા હતા. પ્રત્યેક કૃતિદીઠ ગીત, ગઝલ કે અછાંદસ માટે હર્ષદ ત્રિવેદીએ તત્ક્ષણ પોતાનાં નિરીક્ષણો તથા સૂચનો આપ્યાં હતા. યોગેશ જોશીએ સર્વાંગી અવલોકન આપ્યું હતું. કિરીટ દૂધાતે ગદ્યકૃતિઓ માટે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. શોધપત્રોનું વાચન થયું ન હતું. ભાવનગરથી આવેલ બે બહેનોએ લોહીની સગાઈ વાર્તાનું નાટ્યરૂપાંતર કરતી વખતે કેવી રીતે કામ કર્યું તેની કેફિયત આપી હતી.

યુવા સર્જકોની બેઠકમાં મંચ પર ઉપસ્થિત રહીને સર્વશ્રી કિરીટ દૂધાત, યોગેશ જોશી, હર્ષદ ત્રિવેદીએ માર્ગદર્શક વક્તવ્યો/ટિપ્પણીઓ આપ્યાં તે ઉપરાંત શ્રોતાસમૂહમાં પ્રથમ હરોળમાં ઉપસ્થિત મહાનુભાવો સર્વશ્રી ધીરુ પરીખ, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર તથા વર્ષા અડાલજાએ ઊભાં થઈને યુવા પેઢીને માર્ગદર્શક ટૂંકાં સૂચનો કર્યાં હતાં. આ સૂચનો ખૂબ જ નોંધપાત્ર હતાં. હૈયે ઉતારવાં જેવાં હતાં. પરિષદનો મંચ વિદ્યાર્થી/યુવાસર્જકોથી શોભાયમાન બન્યો હતો તથા પીઠ સર્જકોનાં લાગણીસભર સૂચનોથી યુવાસર્જકવર્ગ ધન્ય બન્યો હતો. સમગ્ર દૃશ્ય એક આશાસ્પદ ચિત્રનું નિર્માણ કરતું હતું.

ત્યારબાદ જ્ઞાનસત્રની સમાપન બેઠકનો આરંભ બપોરે ૧૨.૦૦ કલાકે થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા) ઠરાવો, પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ માટેનું હતું. એમાં ગુજરાતી વિષય અંગે ૧૦મા ધોરણ, ૧૨મા ધોરણમાં કોઈ પણ માધ્યમની શાળામાં શિક્ષણ ફરજિયાત રહેવું ઘટે તે માટે ઠરાવ કરીને સરકાર દ્વારા અમલ થાય તે અંગેની કામગીરી કરવી તેમ વિચારાયું. બીજું ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અંગે સ્વાયત્તતાનો મુદ્દો ચર્ચાયો. પરિષદે જે અગાઉ માર્ગ લીધો હતો તે જારી રાખવો અને એક્શન કમિટી રચવાની દરખાસ્ત થઈ અને આ કાર્યને વેગવંત બનાવવાની જિજ્ઞાસુ થઈ. વિવિધ સૂચનો આપ્યાં. સ્વાયત્તતા માટેનો આગ્રહ રાખનારાઓએ પોતાનો સ્પિરિટ યથાવત રાખ્યો હતો. આ તકે વર્ષ દરમિયાન જે સાહિત્યકારો દિવંગત થયા તેમનાં નામોના ઉચ્ચાર સાથે મૌન શ્રદ્ધાંજલિ સભાએ ઊભા થઈને આપી હતી.

અંતમાં આભારદર્શનની બેઠકનો આરંભ થયો હતો. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી વર્ષા અડાલજા, રઘુવીર ચૌધરી, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, પ્રફુલ્લ રાવલ, ધીરુ પરીખ તથા શ્રી કનુભાઈ પ્રજાપતિ (યજમાન સંસ્થા), ઉપસ્થિત હતાં. પહેલાં યજમાન સંસ્થા વતી શ્રી કનુભાઈ પ્રજાપતિએ પરિષદનો આભાર માન્યો હતો. તેમણે આ તકે ટૂંકા પ્રવચનમાં વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ પાલનપુરની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપ્યો હતો. ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આભારવિધિ કર્યો હતો.

આમ ૩૧મા જ્ઞાનસત્રના યાદગાર અનુભવ સાથે સૌ પ્રતિનિધિઓ વિખેરાયા હતા.

વર્તમાન જ્ઞાનસત્રનાં અધ્યક્ષીય પ્રવચનો | ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પાલનપુર ખાતે ભરાયેલા ૩૧મા જ્ઞાનસત્રની બેઠકોના અધ્યક્ષોનાં પ્રવચનો પરિષદે આગોતરાં પ્રકાશિત કર્યાં છે; એમાં બીજી બેઠકના મારા અધ્યક્ષીય પ્રવચન વિશે કશું કહેવાનો મારો કોઈ અધિકાર ન હોઈ શકે, પણ એ અંગે કોઈ વ્યવસ્થિત ચર્ચામાં ઊતરે કે મૂલ્યાંકનમાં ઊતરે તો અવશ્ય અત્યંત આવકાર્ય છે. મારા અધ્યક્ષીય પ્રવચન સિવાય બાકીનાં પ્રવચનો અંગે કેટલીક ચર્ચા જરૂરી બની છે. રઘુવીર ચૌધરીએ ‘ઈતિહાસ અને સત્ય’ વિશે અન્યોના જુદા જુદા ઉતારાઓ કોઈ વ્યવસ્થિત સૂત્ર વગર રમતા કર્યાં છે અને અંતે પોતાના હિન્દીમાં લખાયેલા જૂના લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ તરતો મૂક્યો છે : આ સર્વમાંથી ઈતિહાસ અને સાહિત્યના સંબંધોની ગંભીરપણે કોઈ સઘન વાત ઊપસતી નથી. ચંદ્રકાન્ત શેઠનું ‘કારયિત્રી પ્રતિભા’ પરનું વક્તવ્ય વાચાળ અને વધુ વાગ્મિતાપૂર્ણ છે એમાં સર્જકની શક્તિ (writer's competence) અંગે કોઈ નવો મુદ્દો આજના સંદર્ભમાં ઉમેરાતો નથી. અલબત્ત એ બહાને ઉત્તમ ઉદાહરણો એમની નજરથી ઊપસી આવ્યા છે.

નૌશિલ મહેતા ‘સાહિત્યની તાંત્રિકી’ પર બોલતા તબક્કાવાર વિશ્લેષણમાં ગયા છે અને હસ્તપ્રતનિર્માણથી મુદ્રણનો માર્ગ ઐતિહાસિક વિગતોથી પુષ્ટ કર્યો છે. એકંદરે એમના લખાણમાં સંગતતા છે. મુસાફિર પાલનપુરીએ સાતમી બેઠકમાં જ્ઞાનસત્રનું સ્થળ અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિ તેમજ સ્થાનિક લેખનના પ્રશસ્તોને હોંશથી રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

અધ્યક્ષશ્રીનાં વક્તવ્યોની આ પુસ્તિકામાં કોઈ નિરાશ કરનારું વિતથ વક્તવ્ય હોય તો તે નરોત્તમ પલાણનું છે. અન્ય વક્તવ્યો પર ઊપસી આવેલી પ્રતિક્રિયા તો મુખ્યત્વે નરોત્તમ પલાણના વક્તવ્યના વિશ્લેષણ માટેનું માત્ર પ્રાસ્તાવિક છે. ‘ભાવયિત્રી પ્રતિભા’ એ સંસ્કૃત વિવેચનની એક શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા છે અને એનો ચોક્કસ અર્થ છે. રાજશેખરે ‘કાવ્યમીમાંસા’માં કવિની શક્તિને કારયિત્રી પ્રતિભા (writer's competence) તરીકે ઓળખાવી છે, જ્યારે એની સામે ભાવનની ક્ષમતાવાળા ભાવકની પ્રતિભા

(Reader's competence)ને ભાવયિત્રી પ્રતિભા તરીકે ઓળખાવી છે. શ્રી પલાણના વક્તવ્યના શીર્ષકમાં 'આપમેળે થતી અભિવ્યક્તિ'થી જ ગેરસમજ ઊભી થઈ છે, અને આખો લેખ ગેરમાર્ગે દોરાયો છે. પ્રારંભનો ગાંધીજી અંગેનો આખો પરિચ્છેદ અસંગત છે. એટલું જ નહીં પણ ગેરસમજથી ભરેલો છે. તુલસીદાસની સાખી 'દયા ધરમકો મૂલ હૈ' જે મુકાયેલી છે એમાં શ્રી પલાણ ભાવયિત્રી પ્રતિભાનું ઉદાહરણ જુએ છે ત્યારે લાગે છે ભાવ (emotion) અને ભાવન (Reception) વચ્ચેનો આખા લેખમાં ગોટાળો થયો છે. ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો વિષય ભાવકના વાચન-ભાવનનો છે. એને અને ઉમાશંકરના 'આપમેળે' થતા સર્જનપ્રક્રિયાના નિવેદનને તાર્કિક રીતે જોડી શકાય નહીં. રાજશેખરનું નામ દઈ શ્રી પલાણ બે પ્રકારની ગંગોત્રીને સમજાવે છે અને કારયિત્રી એટલે શાસ્ત્રાશ્રિત અને ભાવયિત્રી એટલે કલાશ્રિત એવી સમજણ પર પહોંચી જાય છે. ખરેખર તો કારયિત્રી એ કવિની અને ભાવયિત્રી એ ભાવકની પ્રતિભાનો પ્રશ્ન છે. વિશ્વનાથનું ઉદાહરણ તો જુદી જુદી ભાષાઓની બોલીઓનો નિર્દેશ કરે છે. અહીં આખો સંદર્ભ અસંગત છે. વળી રમેશ પારેખની રચનામાં 'વૃત્તગંધી અછાંદસ' કહેવું અને એમાં 'કટાવની ઘાલ' છે એમ કહેવું બે તદ્દન જુદી બાબતો છે. સહજા અને ઉત્પાદા પ્રતિભાઓ લેખકપક્ષે એની કારયિત્રી પ્રતિભાના પ્રકારનો નિર્દેશ કરે છે. 'સહજા' અલંકારશાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા છે અને તે લેખકની પ્રતિભાના સંદર્ભમાં પ્રયોજાય છે. અહીં આખા પરિચ્છેદમાં 'સહજિયા પંથ' અને બુધની સાધના જોડે એને અસંગત રીતે સાંકળી લેવાયેલી છે. ભજન સહજા છે અને સોનેટગઝલ ઉત્પાદા છે એવી ઓળખ આપવી એ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીય પરંપરાનું અજ્ઞાન છતું કરે છે. અતવા તો તે તદ્દન ખોટી રીતે થયેલું આરોપણ છે. અહીં શ્રી પલાણની લોકસાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામગ્રી અણસમજથી કાવ્યશાસ્ત્રની સામગ્રી સાથે ભેળસેળ થઈ ગયેલી છે.

છેલ્લે છેલ્લે શ્રી પલાણે 'પોતાની વાછરડીને બચાવતી બચાવતી આખર માલિકના બારણે પહોંચી જાય છે' જેવાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે 'ભાવ'નાં ઉદાહરણો છે. પારિભાષિક ભાવયિત્રી પ્રતિભાનાં નથી. ટૂંકમાં અહીં ગાંધીજી, બુદ્ધ, 'સહજિયા પંથ', 'ગીતાનું દર્શન' – આ સર્વ અર્થહીન અડફેટે ચઢ્યાં છે.

આ આખો ઉપક્રમ એટલા માટે કરવો પડ્યો છે કે શાસ્ત્રીય ચુસ્તતા વગર ગમે તેમ રવડતા લેખો ઊગતા અભ્યાસીઓના ચિત્રમાં ખોટાં સમીકરણો ન ઊભાં કરે. શ્રી પલાણનો લેખ વિષયના અજ્ઞાનથી દોષિત અને દૂષિત થયેલો છે. અધ્યક્ષીય પ્રવચનોમાં એને સ્થાન છે તે ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યની કમનસીબી છે.

નોખા મિજાજના અનોખા હાસ્યલેખો

વિજય શાસ્ત્રી

[આજનું કામ કાલે (હાસ્યલેખસંચય) : કલ્પના દેસાઈ, પ્રકાશક : હર્ષ પ્રકાશન, ૪૦૩, ઓમદર્શન ફલેટ્સ, મહાવીર સોસાયટી, મહાલક્ષ્મી ચાર રસ્તા, પાલડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭, પહેલી આવૃત્તિ ૨૦૧૮, પૃષ્ઠ ૧૦ + ૧૮૨ = ૧૯૨, કિંમત રૂ. ૧૬૦]

આ પુસ્તકના ઊઘડતા પાને પુસ્તકના નામને મથાળે ‘નોખા મિજાજના અનોખા હાસ્યલેખો’ એવું ઉપ(ર)શીર્ષક મુકાયું છે તેને સાર્થક કરે એવાં લખાણો અહીં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. પુસ્તકની સામગ્રી અને પુસ્તક માટેનું વિશેષણ પરસ્પર પ્રસ્તુત બનતાં હોય એવું અહીં શક્ય બન્યું છે કેમ કે અહીં ધંધાદારી હાસ્યકલાકારોની જેમ ખડખડાટ હાસ્યને બદલે હાસના સ્થાયીભાવના પેટાપ્રકારો હસિતમ્, વિહસિતમ્, ઉપહસિતમ્ આદિ પ્રચુર માત્રામાં અનુભવાશે. પુસ્તકનું નામકરણ ગૂર્જર પ્રકાશનસંલગ્ન શ્રી રોહિતભાઈ શાહ દ્વારા થયું છે. કુલ એકાવન લેખો અહીં ગ્રંથસ્થ થયા છે. ‘પાકીઝા’ ફિલ્મના રેલવેના પ્રસંગમાં જે ફિલ્મી કરતૂતો (સારા શબ્દોમાં ટેકુનિક)થી જે દશ્યો ફિલ્માવાયાં છે તેનું વર્ણન અને ખાસ તો વર્ણનનો કાકુ નાયિકાના મનોભાવો સાથે મેળવતાં રિયલ વર્લ્ડ અને રિલવર્લ્ડ વચ્ચેનો તફાવત પ્રગટ થાય છે (પણ પ્રેક્ષકો આ તફાવત સમજતાં નથી). તે રસપ્રદ બને છે. ‘કોઈનાં ચંપલ ચોરાયાં છે?’ લેખમાં નારીસ્વભાવનું, વાણીનું અને વર્તનનું જે ચિત્ર જડે છે તે સ્વભાવોક્તિ અલંકારમાં બરાબર બંધબેસે છે. ચંપલ ચોરાવાની ઘટનાના સમાચાર ‘પાણીના રેલાની જેમ ત્રીજે માળેથી ભોંચતળિયા સુધી પહોંચી ગયા’ (પૃ. ૫) પછીની સમગ્ર ગતિવિધિનું ચિત્ર લોકમાનસનું પ્રવર્તન કેવું (હાસ્યાસ્પદ) હોય છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. આ(વાં) લખાણની ખૂબી એ છે કે ક્યાંય પણ આ બધું યોગ્ય નથી કે કેવું ઉપહસનીય છે એવી ટિપ્પણી લેખિકા દ્વારા થતી નથી. વર્ણનમાત્રથી જ લેખિકા પોતાને અભિપ્રેત વક્તવ્યને વ્યક્ત કરે છે. તેમની આ, સીધા વ્યંગથી દૂર રહીને પ્રવર્તવાની રીતિ આ સંચયનાં લગભગ બધાં જ લખાણોનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ગણી શકાય.

આજની તારીખે આબાલવૃદ્ધ સર્વ મોબાઈલ-મેનિયાથી પીડાય છે. જે પરિવારનો નિર્દેશ થયો છે તેમાં બધાના મોબાઈલના બિલની રકમ કુલ સાત હજાર જેટલી થવા જાય છે તે પરત્વે લેખિકાની ટિપ્પણી જુઓ :

‘સાત હજાર રૂપિયા ? તે પણ ખાલી વાત કરવાના ?’ (પૃ. ૮)

વાત આગળ ‘ખાલી’ શબ્દ છે તે સૂચક છે. કેમ કે ઘણા ઘણા લોકો અર્થ વગરની

ફોતરાં જેવી વાતો કરવામાં સમય અને પૈસા બગાડતા હોય છે. સ્થળસંકોચને કારણે અહીં શેષ વિગતો આપતો નથી પણ વાયક મૂળ લખાણમાં આ આખી ગતિવિધિની હાસ્યાસ્પદતા જોઈ શકશે. ‘માણી’ શકશે એમ નહીં કહી શકાય કેમ કે સુજ્ઞ માણસો - કલાકોના કલાકો સુધી થતી રહેતી ફોતરાં જેવી વાતોથી ભડકી ઊઠતા હોય છે. આમ, મોબાઈલના પક્ષકારો અને પ્રતિપક્ષનું સંનિષિકરણ સમસ્યારૂપ બની ગયેલી પરિસ્થિતિનું આલેખન કરી આપે છે. અહીં લેખનમાં અલબત્ત હળવાશ છે પણ અર્થની ગંભીરતા સમજવા જેવી છે.

કોઈના નામે કામ કઢાવી લેવાની આવડત ધૂર્ત અને ધૃષ્ટ માણસોએ કેળવી લીધી હોય છે, જેમના નામમાત્રથી કામ થઈ જતાં હોય ‘ત્યારે આ વાતનો લાભ લેનારા પણ કેવા નીકળી આવે ?’ (પૃ. ૧૭). આમ, કામ કઢાવી જનાર તરફ આંગળી ચીંધવાનું પુણ્યકાર્ય એકથી વધુ સ્થાનોએ લેખિકા દ્વારા થયું છે. સરેરાશ માણસોને જેમાં કશું જ ખોટું, યોગ્ય કે અજુગતું લાગતું ન હોય એવી (આવી) બાબતોની પડછે રહેલી ઢોંગાઈ - લુચ્ચાઈને પારખીને શબ્દમાં વ્યક્ત કરવાની લેખિકાની રીતિની નોંધ લેવાવી જ જોઈએ. ‘પંજો’ જેવો લેખ પણ રમૂજપ્રેરક તો છે જ વત્તા હાથના પંજાની જે ખૂબીઓ આલેખે છે તે વાયક માટે પહેલી વાર જાણવા મળતી હોઈ, સુખાનુભવ કરાવે છે. એક નમૂનો : ‘લગ્નની વિધિમાં ગોરમહારાજ હસ્તમેળાપ નહીં, પંજા ભિડાવી આપવાનું કામ કરે છે.’ (પૃ. ૨૬). અહીં સુધી તો બધું બરાબર છે પણ પછીનું ટ્યૂકું વાક્ય ‘જે ભવિષ્યમાં કામ આવે છે’ (પૃ. ૨૬) હાસ્યસ્ફોટ કરી આપે છે કેમ કે બે બોક્સરો રિંગમાં ઊતરે ત્યારે, પ્રથમ પંજા મેળવતા હોય છે અને પછી શરૂ થાય છે ઢિશૂમ-ઢિશૂમ ! લગ્ન-દામ્પત્ય-જીવનની આ લાક્ષણિકતાને પંજાની વાતમાં સ્થાન આપ્યા વગર ચાલે નહીં. ‘મારી મંગળયાત્રાની કથાવ્યથા’માં લગ્નસંબંધમાં નડતા મંગળની વ્યથાકથા જોતાં સ્વ. વિનોદ ભટ્ટના એક લેખનું શીર્ષક : ‘મંગળ અમંગળ કરે ખરો ?’નું સુજ્ઞ વાયકોને સ્મરણ થશે. સમગ્ર લેખના સમાપનમાં વ્યક્ત થતી વૈજ્ઞાનિકતા પરત્વેની નિસબત સાચી છે એમાં હસવામાંથી ગંભીર ઉપદેશ તરફ ખસવાનું થાય છે એની નોંધ લઈએ. ‘આપણે મહેમાન તરીકે કેવા છીએ એ જાણવું હોય તો’ (પૃ. ૫૦) ‘એ આવજો... આવજો’ લેખ વાંચવો રહ્યો. ચીટકુ મહેમાનો જવા માટે માંડ ઊભા થયા પછી પણ કેટલી લપ કરતા હોય છે એના સંવાદો એક સરસ રમૂજ સ્કિટ બની શકે (ભજવી પણ શકાય) એવા છે.

નવલરામ પંડ્યા અને રમણભાઈ નીલકંઠથી શરૂ થયેલ અર્વાચીન ગુજરાતીના હાસ્યપ્રયોગો હેતુલક્ષી હતા. અનેક દૂષણોની ઠેકડી કરી સમાજસુધારો તેમને અભિપ્રેત હતો. ‘ભગવા ન તારી માયા’ (પૃ. ૫૯) લેખના મોહનકાકા કર્મકાણ્ડમાં ઠીક ઠીક પૈસા ખરચતા રહે છે ત્યારે લેખિકાથી કઠ્ઠા વગર રહેવાતું નથી કે ‘આવા ભક્તોને પોતાની આજુબાજુ જરૂરિયાતમંદ લોકો ન જ દેખાય ને ?’ (પૃ. ૬૨). ‘બૂફેની પંચાત’ લેખમાં લેખિકાને એક ભોજનસમારંભમાં જૂની સખી ભટકાઈ જાય છે. તે બધી વાનગીઓની ટીકા જ કરતી હોઈ લેખિકાનો ભોજનરસ અળપાઈ જાય છે એ પરિસ્થિતિ રમૂજ વત્તા કરુણ ઉભયનો પરચો આપે એવી છે. કેટલીક વાર શબ્દોને શ્લેષાત્મક રીતે પ્રયોજીને પણ

લેખિકા ધાર્યું હાસ્ય નિપજાવી આપે છે કે, ‘ચાલતાં શીખો’ (પૃ. ૭૪) લેખમાં એક નાનકડો સંવાદ છે, આ પ્રમાણે પતિ, પત્નીને સંબોધીને કહે છે,

‘શિયાળો ચાલુ થઈ ગયો હં કે !

તેનું શું છે ?

તે આપણે ચાલવા જવાનું છે.

આપણેમાં હું નહિ હં, મારી તો બાદબાકી જ કરજો.

કેમ ? ચાલવાની વાત આવે ત્યાંથી કેમ ચાલવા માંડવાનું વિચારવા માંડે ?’

(પૃ. ૭૫)

છેલ્લા વાક્યમાં ‘ચાલવા માંડવું’નો અર્થ ‘માંડી વાળવું’ કરીશું તો જ રમૂજ માણી શકાશે. એ જ રીતનો શબ્દશ્લેષ ‘પર-સેવાનો લહાવો’ (પૃ. ૭૮) લેખમાં પણ જડશે. ઉનાળામાં થતા પરસેવાને મજૂરી કરતા લોકોને પાણી પાવાના કાર્યની પર-સેવા સાથે સાંકળામાં આવે છે. એ.સી.વાળા મોલમાં શોપિંગ કરતી માલેતુજાર મહિલાઓની સાથે ધખધખતા તાપમાં મજૂરી કરતા શ્રમિકોનું સંનિષ્કરણ લેખને હાસ્યરમૂજમાંથી કારુણ્યમાં લઈ જાય છે. પુસ્તકમાં આવાં સ્થાનો ઠેર ઠેર છે એ જોતાં માત્ર અને નર્ચા મનોરંજન માટેનાં આ લખાણો નથી; પણ વાતમાં ને વાતમાં લાત મારી, સમાજને, વ્યક્તિને સંબંધોને સખણા રાખવાની નેમ પણ તેઓ ધરાવે છે. આ સંદર્ભે જ પુસ્તકના છેલ્લા આવરણ પર શ્રી રોહિત શાહે યોગ્ય રીતે જ નોંધ્યું છે કે ‘હાસ્ય-હળવાશનું બ્રહ્મચર્ય પાળનારા વાયકોએ આ પુસ્તક ન જ ખરીદવું.’ જેઓમાં હાસ્ય પારખવાની સમજ હોય વત્તા હાસ્યની પડછે રહેલા હાસ્યાતિરિક્ત નિષ્કર્ષોની સૂઝ હોય તેઓ આ લેખોથી ઘણું ઘણું પામ્યાનો સંતોષ પામશે જ. ધન્યવાદ

‘પરમનો સ્પર્શ’ પામવાનો સરિયામ રસ્તો | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

[‘પરમનો સ્પર્શ’ : લે. કુમારપાળ દેસાઈ, પ્ર.આ. નવેમ્બર ૨૦૧૮]

આખાએ કહ્યું છે કે, ‘સંસાર શું સરસો રહે ને મન મારી પાસ’ - વાત સમજવી સહેલી છે પણ આચરવી અઘરી છે. હા, અઘરી જરૂર છે, પણ અશક્ય નથી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘વ્યવહારુ સંન્યાસ’ની વાત કરી છે. આ બધું બૌદ્ધિક રીતે અને ભાવનાત્મક રીતે સારું લાગે છે, સાચું પણ લાગે છે. પણ એ પ્રમાણે જીવવું મુશ્કેલ છે. તરવાના સિદ્ધાંતો જાણવા એ એક બાબત છે, ને તરવું જુદી બાબત છે. માત્ર સિદ્ધાંત જાણવાથી શ્રેષ્ઠ તરવૈયો ના થવાય. તરવા પડીએ ત્યારે જ જ્ઞાનની કસોટી થાય. પણ સિદ્ધાંત જાણવા જરૂરી છે. એ જ્ઞાન જ ક્યારેક આપણને અણીને સમયે કામ લાગી જાય છે ને તરી જવાય છે. જેમ નદી તરી શકાય તેમ જ્ઞાનથી ભવસાગર પણ પાર કરી શકાય. એક સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ જો માનસિક રીતે પરમનો સ્પર્શ પામવા ઈચ્છે તો જરૂર પામી શકે

ને એ પામ્યા પછી આ જીવનના ગમે તેવા કપરા સંજોગો પણ તેને નીતિના રસ્તેથી જરાય ડગાવી ન શકે. ‘પરમનો સ્પર્શ’ એ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈનું આ રીતે જીવન જીવવાનો એક માર્ગ દર્શાવતું પુસ્તક છે. સરળ ભાષા અને વ્યવહારુ ઉદાહરણોથી, વ્યવહારમાં રહીને પણ પરમ તત્ત્વને પામવાના અહીં અનેક માર્ગો દર્શાવ્યા છે. અહીંના ૪૪ પ્રકરણ એ જાણે ૪૪ પગથિયાં છે.

લેખક પહેલા વિધાનથી જ ઈશ્વરને - પરમ તત્ત્વને પોતાનો દોસ્ત બનાવી દે છે અને ગોઠડી માટે સાથે આપણનેય લેતા જાય છે. ‘ચાલો, પરમ સાથે - ઈશ્વર સાથે જરા નિરાંતે ગોઠડી કરી લઈએ’ - આ ‘ગોઠડી’ શબ્દ સામીપ્યનો - આત્મીયતાનો નિર્દેશ કરે છે. પણ બીજું જ વાક્ય વિચારપ્રેરક છે : ‘ઈશ્વર સાથે આપણો સંબંધ સર્વાંશે એકપક્ષી છે.’ ને તે કેવી રીતે એકપક્ષીય સંબંધ છે તે સમજાવ્યું છે. આપણે એટલે માણસોમાત્ર કંઈક ને કંઈક માગીએ છીએ. વળી સંસારમાં જ્યારે કંઈક કરવા જઈએ છીએ ત્યારે ‘હું’ ને ‘મારી’ ક્ષમતાના જોર પર કૂદીએ છીએ. જાત પર ‘મુસ્તાક’ બનીએ છીએ... તે વખતે ઈશ્વરનું ‘સ્મરણ’ પણ કરતા નથી. ને જ્યારે નિષ્ફળ જઈએ છીએ ત્યારે... ‘ઈશ્વરની ઈચ્છા’ કહી દોષનો ટોપલો તેને માથે ઢોળીએ છીએ. અહીં ‘ઉદ્ભવ ગીતા’માંનો કૃષ્ણનો જવાબ યાદ કરવા જેવો છે. ઉદ્ભવના પ્રશ્નોના જવાબમાં અંતે કૃષ્ણ કહે છે, ‘હું આસપાસ છું’ એમ જ માનીને જીવો તો કોઈ ખોટું કે ખરાબ કામ કરશો જ નહીં. પણ તમે તો અહંકારમાં આવી, મારાથી છુપાવીને અયોગ્ય-અનુચિત કાર્ય કરો છો ને જ્યારે અત્યંત કફોડી સ્થિતિમાં મુકાવ છો ત્યારે મને યાદ કરો છો. છતાંય મને જો તમે અહંકાર મૂકીને ત્યારે પણ યાદ કરો તો હું જરૂર મદદ કરીશ. પણ ખરેખર તો મારી હાજરી તમારી પાસે જ છે એ તમે સ્વીકારીને ચાલો તો પાપકર્મ કરી જ નહીં શકો. અહીં ‘પરમનો સ્પર્શ’માં લેખક લખે છે : ‘પ્રબળ અહંકારથી કાર્યરંભ કરીએ છીએ. પોતાની તાકાત, આવડત કે ખૂબી પર મુસ્તાક બનીને એને કાર્યાન્વિત કરીએ છીએ... પછી જ્યારે કાર્યમાં મુશ્કેલી આવે ત્યારે તત્કાળ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવા માંડીએ છીએ.’ ને પછી તો કાર્યસિદ્ધિ માટે ઈશ્વર પાસે ‘ત્રાગુ’ પણ કરીએ છીએ. આમાંથી કેવી રીતે છૂટી શકાય તે માટે ‘ભક્તોના જીવનને જાણવા જોઈએ. ભક્તો કોઈ યોજના ઘડતા નથી અને છતાં સઘળું આપોઆપ થતું જાય છે.’ કારણ ઈશ્વર સાથેની ભાગીદારીથી યોજના ઘડાય છે. આ અંગે લેખક એક સ્થળે લખે છે : ‘ઈશ્વરની યોજના પર શ્રદ્ધા રાખનાર ઘણી શંકાઓ અને વિકલ્પોથી મુક્ત રહે છે.’ આ પુસ્તકમાં સંતો, મહાત્માઓ, વિશ્વનાં અનેક ક્ષેત્રોના મહાનુભાવોના અને ઉપનિષદો આદિ સાહિત્યનાં વિધાનો અને ઉદાહરણો આપી લેખકે પરમની અને પરમનો સ્પર્શ પામવાની માનવીય પુરુષાર્થની વાતને દેઢાવી છે. પરમનો સ્પર્શ પામવાના અનેક માર્ગો છે, જેમ કે, જ્ઞાનનો, ધ્યાનસાધનાનો, ધર્મયાત્રાઓનો, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનો, ઉપવાસનો, જપતપનો વગેરેનો. પણ ખરેખર તો આ બધા માર્ગો ત્યારે જ સફળ થાય જ્યારે હૃદય નિર્મળ હોય. વળી જ્યારે માણસ એમ માનતો-સમજતો થાય કે, ‘હું તો નિમિત્ત છું, આ કાર્ય કરનાર તો ઈશ્વર છે.’ - તો એ ગુણવાન વ્યક્તિને જીવનની સફળતા ઉચ્છૃંખલ બનાવતી નથી અને નિષ્ફળતા ઘોર નિરાશામાં ડુબાડી શકતી નથી.

લેખકે અનેક ઉદાહરણોથી પોતાના મુદ્દાની સરસ રીતે છણાવટ કરી છે.

સામાન્યતઃ કોઈ પણ માણસને સલામતીના કોચલામાં રહેવું ગમે છે. જ્યારે તે નવી પરિસ્થિતિમાં મુકાય ત્યારે પ્રારંભમાં ભય પામે છે. પણ ભય ક્યાં નથી? જો સદાય ભયભીત રહીએ તો કોઈ પણ પ્રકારે ગતિ જ ન થઈ શકે. તો પ્રગતિની તો વાત જ શી? ને આપણે સહુએ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિ કશું જ કરી શકતી નથી. અનેકોના સાથ-સહકારથી જ તેને સિદ્ધિ મળે છે. પણ સામાન્ય માણસ ક્યારેય આસપાસનાનો આભાર માનતો નથી. તેના સાથ-સહકારનું સ્મરણ પણ કરતો નથી. તો પરમના ઉપકારને સ્વીકારવાની વાત જ ક્યાંથી? આપણને તો એની પણ ખબર નથી કે ખરેખર ઈશ્વર પણ આપણને ચાહે છે. પણ આપણને તો માત્ર માગવાની જ ટેવ છે! હકીકતે તો પરમનો સ્પર્શ પામવા માટે પણ તાલીમ જરૂરી છે. લેખક કહે છે તેમ : 'સદ્-વાચન, સદ્-શ્રવણ અને સદ્-આચરણ' - એ ત્રણ તાલીમના મહત્વના આધારસ્તંભો છે. લેખકે જેમ પરમપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગો બતાવ્યા છે તેમ ઉપાસકોના પણ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. લેખકના સમાજનિરીક્ષણનું આ પરિણામ છે. હવે તેમણે જે પ્રકારો દર્શાવ્યા છે તેમાં રૂઢિગત ઉપાસકો, વારંવાર શ્રદ્ધાસ્થાન બદલતા ઉપાસકો, કામનાપ્રેરિત ઉપાસકો, સમય પસાર કરવાના સાધન તરીકે મંદિરે જતા ઉપાસકો - દંભ અને આડંબરને પોષનારા ઉપાસકો, નિરાશ ઉપાસકો! હવે સાચા ઉપાસક કે સાધક સામે બે પડકારો હોય. એક સામાજિક અને બીજો આંતરદ્વન્દ્વ. પણ ઈશ્વર પરની અડગ શ્રદ્ધા તેને આ પડકારો સામે ટકવા જબરજસ્ત બળ આપે છે. લેખકે વ્યવહારજીવનની વાતો સાંકળીને, વ્યવહારમાં વ્યસ્ત મનુષ્ય પણ પરમનો સ્પર્શ કેવી રીતે પામી શકે તેના માર્ગો અહીં બતાવ્યા છે. ને છેવટે તો માણસે જાતે જ કમશઃ ભૌતિકતામાંથી આધ્યાત્મિકતાના માર્ગે જવાનું છે. આના સંદર્ભમાં તેઓ 'વિચાર'નું મહત્વ ખૂબ ઉચિત રીતે ઉચ્ચકલાનું આંકે છે. તેથી તે કહે છે : 'આ જગતમાં ઋષિઓ, સંતો, રાજકીય પુરુષો, માનસશાસ્ત્રીઓ, સર્જકો, વિજ્ઞાનીઓ સહુ પોતાના વિચારથી પરિવર્તન લાવ્યા છે. ...સારા વિચારો ચિત્તને સાચી દિશામાં લઈ જાય છે અને જીવનને કલ્યાણકારી બનાવે છે.' લેખકે દેશ-પરદેશના અનેક મહાનુભાવોના જીવનના પ્રસંગો જરૂર પડી ત્યાં વર્ણવ્યા છે, તેમના વિચારોને રજૂ કર્યા છે, ને એમના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવ્યું છે.

'જાગરણનું પર્વ' નામક પ્રકરણમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વ્યક્તિત્વને સંક્ષેપમાં, સચોટતાથી, સરળ અને સબળ રીતે ઉપસાવ્યું છે. લેખકે સાધક માટે 'સત્ય'નો મહિમા પણ ખૂબ કર્યો છે. તેમ જ ઉત્સાહની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. માણસ પરમનો સ્પર્શ ત્યારે પામી શકે જ્યારે તે દુઃખમાં 'સાક્ષી' ભાવ રાખી શકે. ને આ માટે 'ઈશ્વરશ્રદ્ધા' પાયાનું તત્ત્વ છે. આ નિમિત્તે લેખકે શ્રદ્ધાના પણ અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે અને અશ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિ પર કટાક્ષ પણ કર્યો છે - જેમાં નરી વાસ્તવિકતા છે. હકીકતે તો 'પરમમાં શ્રદ્ધા મૂકશો એટલે એ તમારામાં તમારી જાતને માટે સન્માન અને આદર જગવશે...' મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે : 'શ્રદ્ધાનો અર્થ છે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મવિશ્વાસનો અર્થ છે ઈશ્વર પર વિશ્વાસ.' પણ આપણી ઈન્દ્રિયોના તોફાન પાસે શ્રદ્ધા-આત્મવિશ્વાસ ટકવાં મુશ્કેલ

છે. પણ તે તોફાનને ટાળવાના - શાંત પાડવાના રસ્તાઓ પણ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વળી લેખક કહે છે તેમ, ‘જીવનની વક્રતા એ છે કે વ્યક્તિ જીવનમાં એટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે કે સ્વજીવનના ધ્યેયને વીસરી જાય છે.’ ને વળી ‘આધુનિક યુગનો એક મહાશાપ છે અને તે અતિ વ્યસ્ત, અત્યંત ‘બિઝી’ હોવાનો ખ્યાલ.’ પણ આનો પણ ઉપાય છે ‘સાક્ષીભાવ’ - ને એ ભાવથી રોજિંદા જીવનમાં જે બની રહ્યું હોય તેને અંદરથી અને બહારથી જોવું જરૂરી છે. ને તે માટે ‘જાતને જુઓ, જાતને ઓળખો, જાતને પડકારો, જાતને શોધો.’ ને તેથી જ ‘હું બધું જાણું છું’ - તે અજ્ઞાનતાને દૂર કરવાની જરૂર છે. ને તે માટે આધ્યાત્મિક માર્ગે જવું જરૂરી છે. પણ આ માર્ગે જવું એ જ વિરાટ સાહસ છે. એમાં ઈશ્વરશ્રદ્ધા, ને ભક્તિ, પળેપળની જાગૃતિ, રોજરોજની સાધના એ બુનિયાદી બાબતો છે. એક સ્થળે લેખકે લખ્યું છે : ‘પીડા વગર પુરસ્કાર નથી, પરિશ્રમ વગર આનંદ નથી, દુઃખનો ક્યારેય તિરસ્કાર કરશો નહીં, કારણ કે એ તમારા જીવનઘડતરનું મહત્ત્વનું સાધન છે.’ લેખકે આ નિમિત્તે દુઃખના પ્રકારો પણ બતાવ્યા છે. લેખકે આમ અનેક સ્થળે ખૂબ ઝીણું કાંત્યું છે. હકીકતે તો, ‘દુઃખ વ્યક્તિના ચિત્તને સ્થિરતા આપે છે’; ‘દુઃખ એ માનવીને અંતર્મુખતા આપે છે.’ કુંતીએ કૃષ્ણ પાસે કદાચ એટલે જ દુઃખ માગેલું. - જેથી સદાય ઈશ્વરભક્તિ કરી શકાય. લેખકે પુસ્તકના પ્રારંભે ‘ચાલો આપણે’ શબ્દ દ્વારા આપણને આ વિચારયાત્રામાં સંગાથી બનાવ્યા છે. તેમ ફરી એક વાર તે લખે છે :

‘ચાલો, આપણા દુઃખની ઊંડી શોધ કરીને પ્રસન્નતાના પાવન કિનારે આપણી જીવન-નાવને લાંગરીએ.’ ‘ચાલો’ - એ શબ્દપ્રયોગ લેખક ભાવકને સામે બેસાડીને વાત કરતો હોય તેવો અહેસાસ કરાવે છે.

લેખકે આ પછી માનવીના છ શત્રુઓ વિશે વાત કરીને ‘ક્રોધ’ વિશે વિગતે સમજાવ્યું છે. તેમ ‘ભય’ વિશે પણ વિશદતાથી વાત કરી ‘અભય’ દશા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો ભાવકને ખ્યાલ આપે છે. માનવીય ‘ભૂલો’ વિશે પણ વિગતે વાત કરે છે ને પછી બધાને એક સહજ માર્ગ બતાવતાં કહે છે : ‘ઈશ્વર શ્રદ્ધાનું બળ એને માટે સહાયક અને સાંત્વનારૂપ બનશે. એની દૃષ્ટિ સમક્ષ ચિંતાની સ્થિતિને બદલે પરમ તત્ત્વની ઉપાસનાનો ભાવ જાગશે. એ પછી દુઃખ એ દુઃખ નહીં રહે અને મનમાં સતત ધૂમરાતી ચિંતા આથમી જશે.’ ને જેમને આત્મજ્ઞાન મળે છે તેને માટે તો, ‘‘અધ્યાત્મનો સ્પર્શ થતાં ‘છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ’ જેવો અનુભવ થાય છે.’’ પુસ્તકનું સમાપન કરતો પ્રસંગ ભાવક માટે ચિનગારીરૂપ બની રહે છે : ‘‘સંત કબીર એક વાર રસ્તા પરથી ચાલ્યા જતા હતા અને એકાએક બોલી ઊઠ્યા, ‘ઓહ ! કેટલી બધી વર્ષા થઈ રહી છે, હું તો પલળી ગયો છું.’ બાજુમાં એમના શિષ્યો ત્રીખ્મની ગરમીને કારણે પરસેવાથી રેબઝેબ બનીને પલળી રહ્યા હતા. એમને સમજાયું નહીં કે સંત કબીર જે વર્ષાનો અનુભવ કરે છે, એ છે ક્યાં ? એમને તો ધોમધખતા તાપનો અનુભવ થતો હતો.

‘‘બસ, આ જ ભૌતિક ભાવજગત અને આધ્યાત્મિક અનુભવજગત વચ્ચેનો ભેદ છે. શબ્દો સરખા, પણ એમના ભાવ વચ્ચે આભ-જમીનનું નહીં, બલ્કે આકાશ-પાતાળનું અંતર.’’

અહીંનાં કેટલાંક પ્રકરણોનાં શીર્ષકો ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. જેવાં કે, ‘પરમાનંદનો પર્વોત્સવ’, ‘દુઃખ : અંતર્મુખતાનો રાજમાર્ગ’, ‘ક્રોધ : ભીંતરમાં વરસતો યમરાજ’, ‘અગમ પિયાલો પીઓ મતવાલા’ વગેરે. એ જ રીતે ભાષાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો, ‘પર્યુષણ સમયે હોટલનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે, પરંતુ જેવાં પર્યુષણ પર્વ પૂર્ણ થાય કે તરત હોટલનું અતિસ્મરણ થઈ જાય છે’, ‘મનુષ્ય આખો દિવસ કંઈ ને કંઈ ‘ફાક્યા’ કરતું પ્રાણી બની જાય છે’; ‘ચરણ યાત્રાધામ તરફ ચાલે અને મન અનેક પાપવિચાર કરે તો એ યાત્રા કહેવાય નહીં, માત્ર આંટા માર્યા જ ગણાય’; ‘પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં ઈશ્વરને હાજર-નાજર રાખશો’ (અહીં ‘હાજર-નાજર’ - શબ્દનાવીન્ય); ‘પરમાત્મા માટેની તૃષ્ણા એ આંતર-તૃષ્ણા હોવી જોઈએ’; ‘રાણા પ્રતાપ સ્વતંત્રતાના સૂરજના સર્જક બન્યા’. અર્થસભરતા અનેક સ્થળે સરળતાથી વ્યક્ત થઈ છે. ‘દળીદળીને ઢાંકણીમાં ઉઘરાવ્યા’-ને બદલે ‘દળી દળીને કુલડીમાં વાળ્યું’ - એવી કહેવત જાણમાં છે. જોકે આ તો પાણીમાંથી પોરા ખોળ્યાની રીત કહેવાય. બાકી એક સામાન્ય માણસ, પોતાના બધા જ ગુણ-અવગુણ સાથે પણ ‘પરમનો સ્પર્શ’ પામી શકે તેવો, આચરી શકે તેવો માર્ગ અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે એટલું તો જરૂર ! ‘પરમનો સ્પર્શ’ પામવાનો એક સરિયામ રસ્તો અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે - એ જ આ પુસ્તક-લેખન-વાચનની ઉપલબ્ધિ !

ગાંધીજીના અમદાવાદ સાથેના દોઢ દાયકાના સંબંધનો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ | પરીક્ષિત જોશી

[‘ગાંધીજી, અમદાવાદને આંગણે’, લેખક : ડૉ. માણેક પટેલ ‘સેતુ’, પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૭, પૃ. ૧૪ + ૧૪૨, કિં. રૂ. ૩૦૦]

‘ગાંધીજી, અમદાવાદને આંગણે’ પુસ્તકનું શીર્ષક જ આખા પુસ્તકનો સાર કહી આપે છે. ‘દંત’ચિકિત્સા કરતાં કરતાં, જેમના વિશે અનેકાનેક ‘દંત’કથાઓ પ્રચલિત છે એવા બે વિષયોને સાંકળીને ડૉ. માણેકભાઈ પટેલે કરેલું આ સંશોધન અને સંપાદનકાર્ય આ બે વિષયો - ગાંધીજી અને અમદાવાદ - વિશે રસ ધરાવનારાઓ માટે એક અમૂલ્ય નજરાણું છે. મહાત્મા ગાંધીના ૧૫૦મા જન્મદિન નિમિત્તે પ્રધાનમંત્રીશ્રી નરેન્દ્ર મોદી તરફથી શરૂ કરવામાં આવેલી સ્વચ્છતાની પહેલ અને એના અભિયાનને અર્પણ કરાયેલું આ પુસ્તક વાસ્તવમાં ગાંધીજી અને અમદાવાદને જોડતાં કેટલાંક ઐતિહાસિક તથ્યો વિશેની પુરાવા સહિતની માહિતી છે. સંશોધક લેખક ડૉ. માણેક પટેલ ‘સેતુ’એ ખરા અર્થમાં શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરીને ગાંધીજીના ઉપલબ્ધ વિપુલ સાહિત્યમાં આ એક નવા પ્રકારનો ઉમેરો કરી આપ્યો છે.

વ્યવસાયે દંતચિકિત્સક એવા ડૉ. માણેક પટેલ ‘સેતુ’નો મુખ્ય રસનો વિષય તો અમદાવાદ. અમદાવાદ પ્રત્યેનો એમનો લગાવ અને પક્ષપાત જોઈને પ્રેમથી, એમનાં

સામાજિક કાર્યોના સાક્ષી અને વિશેષ તો પ્રશંસક એવા આ લખનાર પોતે, ડૉ. માણેકભાઈને ‘અમદાવાદના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર’ તરીકે જાહેરમાં પણ નવાજે છે ત્યારે સાલસ સ્વભાવના ડૉ. માણેકભાઈની આંખમાં એક ચમક સાથે ઝળઝળિયાં આવી જાય છે. પોતાના આંતરિક સત્ત્વને જ્યારે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ આટલી સહજ રીતે નાણી લે, જાણી લે ત્યારે વ્યક્તિનો બીજો શું પ્રતિભાવ હોઈ શકે.

પુસ્તકને આવકારતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ ઈલા ર. ભટ્ટે પણ નિખાલસપણે કબૂલ્યું છે કે “ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં આદરેલી કેટલીક બાબતોથી હું અજાણ હતી, જે આ પુસ્તક થકી વાકેફ થઈ છું, સમૃદ્ધ થઈ છું.” તો ગાંધીના સેતુબંધમાં માણેકભાઈના આ ગાંધીમિત્ર થવાના કાર્યને ‘ખિસકોલી-કર્મ’ને ગાંધીમુબારક કરતાં ગાંધીવિચારક પ્રકાશ ન. શાહ ઉમેરે છે કે “ગાંધીની પ્રતિભા બહુખંડીય અને બહુઆયામી હતી. પણ જ્યારે એમને પ્રયોગભૂમિના બેઝકેમ્પ તરીકે કોઈ શહેરનો ખપ લાગ્યો ત્યારે એમણે અમદાવાદ ઉપર પસંદગી ઉતારી.” અને પરિણામે આજે આપણને આ પુસ્તક મળ્યું. આ પુસ્તક દ્વારા ડૉ. પટેલે એમનું ‘સેતુ’ ઉપનામ સાર્થક કરતાં અમદાવાદ અને દેશવિદેશના સંકલનની દૃષ્ટિએ એક સેતુ, એક માર્ગદર્શકનું કાર્ય કર્યું છે એવી નોંધ ઈતિહાસના ઈમેરિટસ પ્રોફેસર ડૉ. મકરંદ મહેતાએ પણ લીધી છે. તો રોહિત શાહ ત્યાં સુધી કહે છે કે, ‘અમદાવાદના ચાહકો તો અનેકો હશે પણ આશિક તો એક જ, માણેકભાઈ.’”

માણેકભાઈના અમદાવાદ-પ્રેમનું આ પુસ્તક પહેલું પગલું સહેજે નથી. આ પૂર્વે તેઓની આગવી સંશોધક-દૃષ્ટિ અને અનોખી લેખનશૈલીના પરિપાક રૂપે આપણને ‘અમદાવાદ-કથા’, ‘આ છે અમદાવાદ’, ‘વેલકમ ટુ અમદાવાદ’, ‘અમદાવાદની અસ્મિતા’ અને ‘અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન’ જેવાં સંશોધનાત્મક પુસ્તકો ઉપરાંત ‘વેલકમ ટુ અમદાવાદ’ જેવી દસ્તાવેજી ફિલ્મ મળી ચૂક્યાં છે. (એમની આ ફિલ્મ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સંચાલિત શ્રી યી.મં.ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે યોજાતા બાળકો માટેના ફિલ્મોત્સવમાં લગભગ દર મહિને એક વાર દર્શાવાતી રહી છે.) તો અમદાવાદ અને ગાંધીજીને સાંકળીને એમણે ‘ગાંધીઆશ્રમ’ વિશે પરિચય-પુસ્તિકા ઉપરાંત આ ‘ગાંધીજી, અમદાવાદને આંગણે’ પુસ્તક અને ‘સાબરમતી કે સંત’ નામે હિંદી દસ્તાવેજી ફિલ્મ પણ તૈયાર કરી છે.

કુલ ૧૫૬ પાનાંના ફલક ઉપર વિસ્તરેલું ગાંધીજીના અમદાવાદ સાથેના સંબંધને વર્ણવતું આ પુસ્તક એક રીતે તો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે. ગાંધીજી અમદાવાદ આવ્યા એ પહેલાંની વિગતો પણ એમણે સમાવી છે. સ્વદેશાગમનથી ગાંધીજીના વર્તુળમાં એ ૧૫ પ્રકરણોમાં એમણે ગાંધી : જીવન-કવનની તવારીખો અને સંસ્મરણો મૂકી આપ્યાં છે. એમાંનાં પ્રકરણ-૨ થી પ્રકરણ-૧૩ સુધીમાં અમદાવાદ સાથેની સમગ્ર વિગતો કાળજીપૂર્વક મૂકવામાં આવી છે. પહેલા પ્રકરણમાં ગાંધીજીના પોરબંદર ખાતે થયેલા જન્મથી માંડીને દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત આવીને અમદાવાદને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બનાવવા સુધીના ગાંધીજીવનના એક મહત્ત્વના તબક્કાનો આલેખ આવરી લેવાયો

છે. પ્રકરણ-૧૪માં બાપુના જીવનની અંતિમ પ્રાર્થનાસભાથી માંડીને એમના અસ્થિકુંભયાત્રા સુધીની વિગતો વણી લેવામાં આવી છે. જ્યારે ૧૫મા પ્રકરણમાં એમના અંતેવાસી મિત્રો અને પરિવારો વિશે જરૂરી માહિતી આપવામાં આવી છે. પુસ્તકનાં અંતિમ બે પ્રકરણો-૧૬ અને ૧૭માં ગાંધીજીની અમદાવાદની વિગતોની પૂરક માહિતી અને ‘સાબરમતી કે સંત’ દસ્તાવેજી ફિલ્મ વિશેની માહિતી આમેજ કરી છે.

પુસ્તકના મૂળ વિષયને ન્યાય આપતાં પ્રકરણ-૨ થી પ્રકરણ-૧૩ સુધીના વિસ્તારમાં અમદાવાદની પસંદગી બાદ સ્થપાયેલા કોચરબ સત્યાગ્રહ આશ્રમ અને સાબરમતી ગાંધી આશ્રમની ઐતિહાસિક ક્ષણોને સચવાઈ છે. ત્યારબાદ સાબરમતી આશ્રમની અંતર્યાત્રા, બાપુના આશ્રમરોકાણ દરમિયાન બનેલી કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓ, મિલહડતાળ, નવજીવન પ્રકાશન, આઝાદીની ચળવળ, સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને દાંડીયાત્રાની સવિસ્તર નોંધ લેવાઈ છે. એ સિવાય ગાંધીજી સાથે કસ્તૂરબા, સરદાર, સરોજિની વગેરેના પ્રસંગો અને બાપુના હાથે થયેલાં સંસ્થાઓનાં ખાતમુહૂર્ત અને ઉદ્ઘાટનોની વિગતો પણ સમાવી લીધી છે.

પુસ્તકમાં સંશોધક માણેકભાઈ કેટલીક અવનવી વિગતો પણ આપે છે. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી દ.આફ્રિકાથી પરત આવ્યા પછી અમદાવાદ આવ્યા, એમના સન્માન-સમારંભો યોજાયા અને પછી તો એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે અમદાવાદ ઉપકારક નીવડશે એવું લાગતાં કાયમી વસવાટ કરવાનો નિર્ણય પણ કર્યો. પણ ગાંધીજી અમદાવાદ સૌપહેલી વાર છેક ૧૮૮૭માં મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા માટે આવેલા. ત્યારે આખા ગુજરાતમાં માત્ર અમદાવાદ એક જ કેન્દ્ર હતું. પરીક્ષા આપવા માટે ૭ નવેમ્બરથી ૧૩ ડિસેમ્બર સુધી તેઓ શેઠ મણકીવાલાની હવેલીમાં રોકાયા હતા.

ગાંધીજી અને અમદાવાદ બેયને સાંકળતી તારીખો પર પણ એક નજર કરવા જેવી છે. ૧૬-૧-૧૯૧૫ના રોજ અમદાવાદ રેલવેસ્ટેશને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ અને આગેવાનોએ એમનું સ્વાગત કર્યું. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કરી, ગાંધીજી ૧-૨-૧૯૧૫ના રોજ અમદાવાદ આવ્યા અને શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસના બંગલામાં એમનો સત્કાર-સમારંભ યોજાયો. ૪થીએ મુંબઈ જતાં પહેલાં બાપુ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ સર ચીનુભાઈ બેરોનેટ અને શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં રહ્યા. દ.આફ્રિકામાં એમની સાથે લડતના સહભાગી સુરેન્દ્રરાય મેઢના ઘરે, રાયપુરની આકાશેઠ કૂવાની પોળે પણ ગયા. ૨૫-૫-૧૯૧૫ના રોજ બેરિસ્ટર જીવણલાલ વ્રજલાલ દેસાઈના કોચરબસ્થિત બંગલામાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ શરૂ થયો. એ પછી ૧૭-૬-૧૯૧૭ના રોજ સાબરમતી આશ્રમની શરૂઆત થઈ. આ બેય આશ્રમની સ્થાપના, શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ અને વિકાસ વિશે ઝીણી ઝીણી વિગતો તસવીરો સહિત આ પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવી છે.

ગાંધીજીને અતિપ્રિય એવા ત્રણ વાંદરાનું શિલ્પ, એમના આગ્રહથી, મહારાષ્ટ્રના ખામગાંવથી શિલ્પશિક્ષક તરીકે સાબરમતી આશ્રમમાં આવેલા પંથે ગુરુજીના શિષ્ય એવા દત્તા મહા (આ લખનારાનાં પત્ની કાશ્યપી મહાના દાદા)એ સર્જેલું. જે હજુ આજેય ગાંધી આશ્રમની બહાર સ્થાપિત છે. આ શિલ્પની નાની નાની પ્રતિકૃતિઓ

આશ્રમના વેચાણ વિભાગમાંથી લઘુતમ દરે મુલાકાતીઓ એક સંસ્મરણ તરીકે ખરીદી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એમના દ્વારા રચાયેલું દેવી સરસ્વતીનું ચિત્ર આજે પણ ગાંધીઆશ્રમની કન્યાશાળાના પ્રાર્થનાખંડમાં શોભી રહ્યું છે.

ગાંધીજીએ પોતાના જાહેરજીવન દરમિયાન જે પત્રો ચલાવ્યાં એમાં ‘નવજીવન’, ‘યંગ ઈન્ડિયા’, ‘હરિજનસેવક’, ‘હરિજનબંધુ’ અને ‘હરિજન’નો સમાવેશ થાય છે. ૭-૯-૧૯૧૯ના રોજ ‘નવજીવન’નો પહેલો અંક બહાર પડ્યો. ૮-૧૦-૧૯૧૯ના રોજ ‘યંગ ઈન્ડિયા’નો પહેલો અંક પ્રગટ થયો. નવજીવન મુદ્રણાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૯૨૮માં નવજીવન ટ્રસ્ટ થયું અને સરદાર એના પ્રમુખ. ગાંધીજીએ વસિયત કરીને પોતાની બધી જ મિલકતો, લેખો અને પુસ્તકોના કોપીરાઈટ નવજીવન ટ્રસ્ટને સોંપી દીધા. ડાહ્યાભાઈ ઈજ્જતરામ મહેતાના બંગલામાં ૧૫-૧૧-૧૯૨૦ના રોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. મીઠાના ભારે કરવેરાના વિરોધમાં ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમથી પોતાની પ્રસિદ્ધ દાંડીકૂચ ૧૨-૩-૧૯૩૦ના રોજ શરૂ કરી જેમાં ભારતભરના ૧૪ પ્રાંતોના કુલ ૭૯ સત્યાગ્રહીઓ સામેલ હતા. ગાંધીજીએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા, ‘કાગડાકૂતરાના મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ્ય લીધા વિના પાછો નહીં આવું’ —એ અંતર્ગત દાંડીકૂચ પછી લગભગ ૧૬ વાર બાપુ અમદાવાદ આવ્યા અને એમના આ કુલ ૯૦ દિવસના રોકાણમાં ક્યારેય રાત્રિરોકાણ સાબરમતી આશ્રમમાં કર્યું ન હતું.

સરવાળે, ગાંધીજીના અમદાવાદ ખાતેના લગભગ ત્રીસેક વર્ષના ઇતિહાસનો દસ્તાવેજ સાથેનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં થયેલો છે. જ્યારે ગાંધીજી દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલા કોચરબ સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતી ગાંધી આશ્રમ પોતાની શતાબ્દી પૂર્ણ કરી ચૂક્યા છે અને નવજીવન પ્રેસનું શતાબ્દી વર્ષ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે આ એક વૈશ્વિક પ્રતિભા, જન્મે ગુજરાતી અને નિવાસે અમદાવાદી હોવાને લીધે, આપણને સૌને આ ઐતિહાસિક વિગતો વાંચવી, જાણવી ગમશે. અમદાવાદના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર એવા ડૉ. માણેક પટેલ ‘સેતુ’એ ગાંધીપ્રેમીઓ, ગુજરાતીઓ અને ખાસ તો અમદાવાદીઓ માટે આ એક ઉત્તમ નજરાણું પેશ કર્યું છે, એમને વિશેષ અભિનંદન.

‘લાલલીલીજાંબલી’ રંગની ગઝલો | ધ્વનિલ પારેખ

[‘લાલલીલીજાંબલી’ : ભરત વિંજુડા, ૨૦૧૫, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ]

આજે ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે ભરત વિંજુડા સ્થિર થયેલું અને એક મહત્વપૂર્ણ નામ છે. પ્રથમ સંગ્રહ ‘સહેજ અજવાળું થયું’ (૧૯૯૪)થી જ એમની ગઝલોએ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ પછી ‘પંખીઓ જેવી તરજ’ (૨૦૦૩), ‘પ્રેમપત્રોની વાત પૂરી થઈ’ (૨૦૦૬), ‘મેં કહી કાનમાં જે વાત તને’ (૨૦૦૮), ‘આવવું અથવા જવું’ (૨૦૧૩) અને ‘લાલલીલીજાંબલી’ (૨૦૧૫) — ગઝલયાત્રા સતત ચાલતી રહી છે. એમની ગઝલો

હવે સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બને એવી વિશિષ્ટ છે.

‘લાલલીલીજાંબલી’ સંગ્રહમાં ૧૦૪ ગઝલો છે. આ ગઝલો અંદાજેબયાં-અભિવ્યક્તિની રીતે જુદી જુદી તરી આવે છે. આ સંગ્રહની ગઝલોમાં તગઝૂલના અનેક રંગો પ્રગટ થાય છે. રિસામણાં-મનામણાં, હા અને ના, પ્રિયપાત્રને જોવાની તિર્યક દૃષ્ટિ, મિલન અને વિરહ, પ્રિયપાત્ર છે અને નથી-નો દ્વિધાભાવ—આ બધા જ રંગો જુદી જુદી રીતે અહીં અભિવ્યક્ત થાય છે. એક શે’ર જોઈએ :

‘બારણાં ખોલો ને ખૂલે એમ નહીં,
તું જુદી રીતે ઊઘડતી હોય છે !’ (પા. ૪૦)

બારણાંની સાથે પ્રિયપાત્રના ઊઘડવાની વાતનું સાયુજ્ય નવીન છે. અહીં પ્રિયપાત્રની સરળતા-સંકુલતા એકસાથે વ્યક્ત થઈ છે. બારણાં જેટલી સરળતાથી ઊઘડે એટલી સરળતાથી પ્રિયપાત્ર ઊઘડતું નથી. તો ક્યારેક બારણાં એવાં ભિડાયાં હોય કે ખોલવાં અઘરાં પડે ને પ્રિયપાત્ર સરળતાથી ઊઘડી જતું હોય છે. ‘તું જુદી રીતે’ કહીને અર્થઘટનની આ શક્યતાઓ ગઝલકારે ઉઘાડી આપી છે. બીજો એક શે’ર જોઈએ :

‘એકબીજામાં વિકસવાની ટેવ સારી છે.
એમાં અધવચ્ચે અટકવાની ટેવ સારી નહીં !’ (પા. ૪૮)

— આમ તો આ બંને મિસરા સપાટ વિધાનો છે પણ બંને જ્યારે એકસાથે આવે છે ત્યારે મિજાજ પ્રગટ થાય છે. ગઝલ કાવ્યપ્રકારની આ ખૂબી છે અને એ ખૂબીને આ ગઝલકારે પોતાની ખૂબી બનાવી છે. આ શે’ર જુઓ :

‘આવડત છે માત્ર મારા પૂરતી,
થાય કે થોડીક શીખી લઉં તને’ (પા. ૩૯)

— અહીં ‘આવડત છે’ અને ‘શીખી લઉં’ - એકબીજાથી વિરોધી શબ્દો દ્વારા ગઝલકારે મિજાજ પ્રગટાવ્યો છે, જે પણ આ ગઝલકારની લાક્ષણિકતા છે.

અવળવાણીનો કાકુ આ ગઝલસંગ્રહમાં વ્યાપક છે. બોલચાલનો કે ક્યારેક કટાક્ષના કાકુ દ્વારા પણ ગઝલકારે સોંસરી અભિવ્યક્તિ સાધી છે. આવા કેટલાક શે’ર —

‘વૃક્ષ પર પંખીઓ પણ હોતાં નથી,
ડાળ પર જો કોઈ ફળ હોતું નથી.’ (પા. ૨૬)

‘થયા છે એકઠા એક જ જગા ઉપર સર્વે,
અને બધાયના મનમાં જુદાઈ બેઠી છે.’ (પા. ૦૪)

— અહીં બીજા શે’રમાં એકઠા થવું અને જુદાઈ બેઠી છે — વિરોધ દ્વારા માર્મિક વાત ઉપસાવી છે. આ ગઝલકારની અભિવ્યક્તિમાં સતત આ લક્ષણ જોવા મળે છે.

આ સંગ્રહની રદીફોમાં પણ નાવીન્ય રહ્યું છે. ‘જાગવાનું થાય છે’ (પા. ૦૫), ‘જીતવી છે તને’ (પા. ૦૭), ‘જગા ખાલી નથી’ (પા. ૧૪), ‘બેઠી છે’ (પા. ૨૪), ‘ન બોલાય છે’ (પા. ૩૦), ‘ટેવ સારી નહીં’ (પા. ૪૮), ‘સ્થિર થા’ (પા. ૪૯), ‘સવારે

શું થવાનું છે !’ (પા. ૬૭), ‘ગુનો કર્યો’ (પા. ૭૬), ‘જ વાતો કરે’ (પા. ૮૯), ‘ભડકે બળે છે’ (પા. ૯૨), ‘જાગતા રહો’ (પા. ૧૦૦), ‘કદર ક્યાં છે’ (પા. ૧૦૪) – વગેરે ચીલાચાલુથી જુદી રદીફો છે. આ રદીફોના વિનિયોગથી ગઝલકારે જુદી અભિવ્યક્તિ નિપજાવી છે :

‘બાણશૈયા પર સૂતો છું હું અહીં,
મારા બિસ્તરમાં જગા ખાલી નથી.’ (પા. ૧૪)

‘દિવસભર કંઈ ખબર હોતી નથી કે શું થશે રાતે,
ખબર ક્યાંથી પડે રાતે સવારે શું થવાનું છે ?’ (પા. ૬૭)

‘ના કાયદાની કોઈ કલમનો ગુનો કર્યો,
એણે તમારા નીતિનિયમનો ગુનો કર્યો.’ (પા. ૭૩)

‘લાલલીલીજાંબલી’ સંગ્રહની સહજ, સરળ છતાં સોંસરી ઊતરી જતી ભાષા પણ ધ્યાન ખેંચે છે. સહજ ભાષાના વિનિયોગ દ્વારા વાતને એકબીજાની સામે મૂકીને ગઝલકાર દ્વન્દ્વ રચે છે. પરંતુ ક્યાંક છંદ પૂરતી માટે ભરતીના શબ્દો પ્રવેશી જાય છે, એ બાબતે સજાગ રહેવું પડે. જેમ કે –

‘શાંત જળની જેમ રહેવું ઠીક છે પણ પ્રેમમાં ?
આખરે થોડો ઘણો ઉન્માદ રાખે તો ઘણું.’ (પા. ૪૪)

– અહીં બીજા મિસરામાં ‘આખરે’ શબ્દનો બહુ અર્થ સરતો નથી, એ વધારાનો શબ્દ લાગે છે. ‘જ’ નિપાત તરીકે એમની ઘણીબધી રદીફોમાં અને અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે. પરંતુ ક્યારેક એ પણ વધારાનો લાગે છે :

‘મોતીઓ એકઠાં જ કરીને મૂકીશ ક્યાં ?
ચમકારે વીજળીના પરોવાય છે કે નહીં ?’ (પા. ૪૭)

અહીં પહેલાં મિસરામાં જોઈ શકાય છે કે ‘જ’ છંદપૂરતી માટે જ વપરાયો છે. આવું એકથી વધુ જગ્યાએ જોવા મળે છે. એક જ મિસરામાં બે જુદા જુદા નિપાતનો ઉપયોગ પણ છંદપૂરતી માટે થયો છે. છંદની બાબતે પણ જરા સાવધ રહેવું પડે –

‘એક વાદળને જગા જડતી નથી,
વરસવા માટે કોઈ વિસ્તાર દે.’ (પા. ૧૫)

– આ શે’રનું બંધારણ ‘ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા’ છે. બીજા મિસરામાં ‘વરસવા’નું બંધારણ ‘લગાગા’ છે, એ ‘ગાલગા’ ન થઈ શકે.

ઉપરોક્ત એક-બે મર્યાદાઓને બાદ કરતાં આ સંગ્રહની ગઝલો નોખી અભિવ્યક્તિ ધરાવે છે. શીર્ષક ‘લાલલીલીજાંબલી’ જેવો જ અનુભવ આ સંગ્રહની ગઝલો કરાવે છે.

સ્વાયત્તતા, સત્તા અને સાહિત્યકાર

પ્રવીણ પંડ્યા

આજે આપણે સહુ આ સ્વાયત્તતાના મૂલ્યને એક જુદા સંદર્ભે ઘૂંટી રહ્યા છીએ. એ ચર્ચા ભલે સરકારે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા છીનવી લીધી એ સંદર્ભે ઊભી થઈ હોય પણ એનું ઊંડાણ અને એનો વ્યાપ આપણાં અતીત અને વર્તમાનથી લઈ ભવિષ્ય સુધી ફેલાયેલો છે. સ્વાયત્તતાના બે છેડા છે. એક છેડે સત્તા છે જે કલામાત્રને પોતાના આધિપત્ય હેઠળ લાવવા માગે છે. બીજે છેડે સર્વ કલાઓમાં કાર્યરત કલાકારો-સાહિત્યકારો જે મહદંશે કોઈ પણ સત્તાના આધિપત્યને નકારે છે અને પોતાની સ્વાયત્તતા જાળવી રાખવા સંઘર્ષ કરે છે.

આપણે સહુ સ્વાયત્તતાની ચર્ચા કે સંઘર્ષમાં જોડાયેલા ન તો પહેલા છીએ, ન તો અંતિમ. આ ચર્ચા નવેસરથી શરૂ થઈ ૦૮-૦૩-૨૦૧૫ના માર્ચ માસથી, જ્યારે સરકારે અચાનક અકાદમીની સ્વાયત્તતાનો ભંગ કરી, એના બંધારણ અને લોકતંત્રને નાબૂદ કરી પોતાના એક નિવૃત્ત અધિકારીને એનાં અધ્યક્ષ બનાવ્યા. આપણે ઊંઘતા ઝડપાયા. કડકડતી ઠંડીમાં સો મણની તળાઈમાં વીસ શેરની સરસ રજાઈ ઓઢી ઊંઘતા હતા ને અચાનક બૂમાબૂમ થઈ. આંખો ચોળતા ઊભા થયા. કેટલાકની ઊંઘમાં ખલેલ પડી, સ્વપ્નભંગ થયો, એટલે જગાડનારા પર વરસ્યા. કેટલાકને બરાબર સમજાયું કે પગ તળેથી જમીન સરકાવી લેવામાં આવી છે. કેટલાક એવા સબ બંદરના વેપારી હતા જે કોઈ પણ વખતે પોતાની દુકાન અને નફા-નુકસાનના આધારે તરત કામે લાગી જાય. આજે પણ આ ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યકારો આપણી વચ્ચે છે અને એમનાં લેખાંજોખાં આપણે પછી લઈશું. આપણે નહીં તો આવનારો સમય લેશે. પણ વિચારવા, ચર્ચવા અને બોધ લેવા જેવો સવાલ તો એ છે કે અકાદમીની સ્વાયત્તતા હણાઈ અને તરત જ અનેક નાનામોટા સાહિત્યકારો, નાગરિક સમાજના સાહિત્યરસિકો, લોકશાહીની ચિંતા કરનારા સુજ્ઞ નાગરિકો સહુ કોઈ સ્વાયત્ત અકાદમી આંદોલનમાં ૨૦૧૫ નો ગુજરાત સ્થાપના દિવસ આવતા આવતા તો જોડાઈ ગયા. લાંબી પીંજણ વિના નિરંજન ભગત, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ધીરુ પરીખ, સિતાંશુ યશશંદ્ર, હિમાંશી શેલત, અને બીજા અનેક આ સંઘર્ષમાં જોડાઈ ગયાં. આવું કઈ રીતે બન્યું? કેમ જુદા જુદા છેડેથી, જુદી જુદી વિચારસરણી ધરાવતા, ઉત્તર-દક્ષિણ-મધ્ય-બધે વસનારા સાહિત્યકારો એકસાથે આવી ગયા? કેટલાક મિત્રો એક યા બીજા કારણસર સરકારની અકાદમીમાં ગયા પણ આજે એય પાછા પોતાના મૂળ સ્થાને આવી ગયા. સરકારને પણ આ પ્રશ્ન થતો જ હશે ને?

મને આનું માત્ર ને માત્ર એક કારણ દેખાય છે, અને તે એ કે કલામાત્રની પ્રાણપ્રકૃતિ સ્વાયત્તા છે. એને સત્તાની ઓળખ નથી, સત્તાનું આકર્ષણ નથી, માન-અકરામની પડી નથી, એની અંદર મહત્વાકાંક્ષાઓ નથી, એવું હરગિજ નથી. સાહિત્ય પોતે એક સત્તા છે અને આ સંઘર્ષ સાહિત્યની સત્તા અને રાજ્યસત્તા વચ્ચેનો છે.. સાહિત્ય પાસે સંવેદના અને વિચાર છે તો રાજસત્તા પાસે...? સાહિત્યકાર કોઈ પરબ્રહ્મનું નિવાસી નથી. એને કંઈ રાજસત્તા સાથે આડવેર નથી. એ જાણે છે કે લોકશાહીમાં ચૂંટાયેલી સરકારો એમની પોતાની સરકારો જ છે. એમની તમામ સહાય લેવી કે પુરસ્કારો મેળવવા એ કંઈ હીનતાપૂર્ણ વાત નથી. પણ સાથે સાથે આ સાહિત્યકાર એ પણ જાણે છે કે આમાંનું કંઈ પણ મહામૂલી સર્જનની સ્વાયત્તા વિના ન મેળવાય. આ માટે કોઈ કંઠી ગળામાં ન પહેરાય. અને જે કંઠી પહેરી ઉચ્ચાસને બેઠા છે એમનું મૂલ્યાંકન પણ બધા કરે જ છે. અહીં સ્વાયત્તાના મુદ્દે નાના-મોટા, ગુણવત્તા કે ક્ષમતા આદિના ભેદ વિના ... સહુ એક પંગતે કેમ આવ્યા? તો કારણ એ જ કે સાહિત્યની પ્રકૃતિ સ્વાયત્તા છે, સત્તાની છત્રછાયા નહીં. આ વાત આપણને કોઈએ શિખવાડવાની, સમજાવવાની કે ભણાવવાની થોડી છે? જેમ રાજનીતિ કે અન્ય શાસ્ત્રોની પોતાની પરંપરા છે તેમ કલાસાહિત્યની પણ છે. અને આ પરંપરા એની ગળથૂંતીમાં છે.

ચૌદમી સદીનો આપણો પૂર્વજ અસાઈત ઠાકર સામાજિક ભેદભાવને સ્વીકારવાના બદલે એ વખતના સમાજની સામે સંઘર્ષ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ ભવાઈ જેવું ધારદાર નાટ્યસ્વરૂપ ઘડી આપે છે, જેમાંથી દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન’ આવે, કે ગુર્જરોની ગૌરવગાથા ગાતું ‘મેના ગુર્જરી’ પણ આવે અને પોતાનો લોકશાહી અધિકાર માગતો સિતાંશુનો ‘મકનજી’ પણ આવે. નાગરી નાત નાતજાતની પાબંધી મૂકી નરસિંહની સ્વાયત્તા ન આંતરી શકે, અને આંતરે તો નાત બહાર થવાનું પસંદ કરી નરસિંહ વાસમાં બેસી ગાય “ એવા રે એવા રે અમે..” અને એ નરસિંહને અનુસરી ગાંધી પણ ગાય કે “વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ...” નર્મદ કંઈ વૈષ્ણવ ધર્મગુરુ જદુરાય સામે નમતું ન જોખે, એ તો વીરતાથી એમના પાંચ હજાર સમર્થકોની વચ્ચે જઈ પડકાર ફેંકતો કહે, “આ ધર્મશાસ્ત્ર માણસે રચ્યા છે.” મેઘાણી ભરી અદાલતમાં આઝાદીની માંગ સાથે મેક્સ્વીનીની છેલ્લી પ્રાર્થના લલકારે : “હજારો વર્ષ જૂની અમારી વેદનાઓ, કલેજાં ચીરતી કંપાવતી અમ ભયકથાઓ” ને પાંચ વર્ષની કેદ ફરમાવનાર અંગ્રેજ સરકારના ન્યાયાધીશની આંખો પણ ભીંજાઈ જાય. અને આઝાદી માટેનો લોકજુવાળ ઓર પ્રજવલિત થઈ ઊઠે. શ્રીધરાણી ‘આઠમું દિલ્લી’માં કવિને ભાંડ કરતી દિલ્લી સરકારને વ્યંગમાં કહે, “ ભવિષ્યની કોદાળી જ્યારે નમશે/નવી પેઢીઓ હટશે કે અવગણશે.....” અને પછી અંતે કહે, “ જડશે ચંદ્રક અનેક નહીં જડે શુદ્ધ વિવેક”. દિલ્લીને અલવિદા કરતા ઉમાશંકર કહે :

“નવી, સાતમી દિલ્લી, ખબર છે તને તો—/ઈતિહાસ રાજધાનીઓની છેડતી કરે છે./ખેડુની-શ્રમિકની વાંકી વળેલી પીઠ પર ઊભી છે એને વધુ વાંકી વાળતી/ દુનિયાની રાજધાનીઓ/રૂડી રૂડી વાતોને નામે,/ સાતમી દિલ્લી, નીચે ઊતરી શકીશ/ જીવે જઈશ,/

દિલ્લીપણાને કરી તારી—અને મારી પણ—/દિલી અલવિદા?” અને સ્વાયત્તતા સંદર્ભે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સામાન્ય સભામાં નિરંજન ભગતે કરેલા અંતિમ ઉદ્ઘારો હંમેશ યાદ રાખવા જેવા છે : “જે માગો છો, એ જ ગુમાવી રહ્યા છો...સમય વહી ગયો છે.”

તો આ આખી પરંપરા આપણને સ્વાયત્તતા માટે સંઘર્ષ કરવાનો બોધ આપે છે. કોઈ પણ સત્તા જ્યારે પોતાનો રંગ સમસ્ત સાહિત્યને આપવા ચાહે, સોને મઢીને પોતાની કંઠી સાહિત્યકારના ગળે બાંધવા ચાહે — એ સ્થિતિ એટલે સાહિત્ય કે સાહિત્યકારની જ નહીં પણ મનુષ્યમાત્રની સ્વાયત્તતાનું હનન છે. અત્યારે આપણે આ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ અને ત્યારે માનવમાત્રના સ્વાયત્ત રહેવાના મૂળભૂત અધિકારને હણવા માંગતી કોઈ પણ સત્તાને પડકારવી એ આપણી પસંદગી નહીં, અનિવાર્યતા છે. અકાદમીની સ્વાયત્તતા સંદર્ભે કેટલાક વિદ્વાનમિત્રો કાયમ દ્વિધામાં રહ્યા છે. જ્યારે ભગતસાહેબે અકાદમી સાથે અસહકાર કરવાનું આહ્વાન આપ્યું ત્યારે એક ગાંધીવાદી મિત્રે સભામાં દલીલ કરી : “અકાદમીનો આવો આભડછેટ શું કામ રાખવો?” અરે ભાઈ મારા, સ્વાયત્તતા છીનવે એ સત્તાની સામે અસહકાર સિવાય સાહિત્યકાર બીજું શું કરી શકે? અને આ વાત જો તમને ન સમજાતી હોય તો ઉપર જણાવી એ આખી પરંપરાનો ફરી અભ્યાસ કરો અને ગાંધીજીને માફ કરો.

મને પ્રતીતિ છે કે સરકાર અકાદમીને ફરી સ્વાયત્ત અને લોકતાંત્રિક કરવાની માગ આસાનીથી માનવાની નથી. સત્તા હમેશાં સામ, દામ, દંડ અને ભેદથી કામ લેતી હોય છે, જે મુજબ ગુજરાત સરકાર કામ લઈ રહી છે. અને એમાં કેટલાક અગ્રણી સાહિત્યકારો પણ પોતપોતાના છેડેથી પ્રસંગોપાત્ત સરકારની આજ્ઞા સ્વીકારી એમની સાથે રહી કળપૂર્વક કામ કઢાવવાનો અભિગમ ધરાવે છે. તેઓ મોટા છે, આદરણીય છે, આમ જુદા જુદા બહાને સ્વાયત્તતાની આ લડતને હાનિ પહોંચાડવી એ પણ સરકારના સ્વાયત્તતા-હનનના એજન્ડાને શક્તિ આપવા બરાબર છે. હવે જ્યારે સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન યોજાઈ ચૂક્યું છે ત્યારે આપણે સહુએ આપણી સમગ્ર સાહિત્યિક પરંપરાને લક્ષમાં રાખી...

સ્વાયત્તતાના મુદ્દે સરકાર સામે નક્કર પગલાંઓ ભરવા આગળ વધવું જોઈએ. નહીં કે પાછી પાની કરવા. જો પાછી પાની કરીશું તો સ્વાયત્તતાપરક આપણી સાહિત્યિક પરંપરાના અમૂલ્ય વારસામાંથી આપણે બેદબલ થઈશું. અને પોતાના આવા ઉજ્જવળ વારસાથી બેદબલ થયા પછીનું સાહિત્ય, કેવું હશે, કેવા સાહિત્યકાર અને કેવો સમાજ હશે? એ વિચારી હું અંદરથી— જ્યંતિ દલાલને યાદ કરી કહું તો- હાલી ઊઠું છું.

ભોપાલ

૧૧-૧૨-૨૦૧૯

‘ઘેર જતાં’ પૂર્વેની કળાકાર કવિ સંપાદક શેખની સિદ્ધિયાત્રા...

રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રિય યોગેશભાઈ,

તમે ગુલામમોહમ્મદ શેખનો નિબંધસંગ્રહ ‘ઘેર જતાં’, આપણા સન્મિત્ર ચંદ્રકાન્ત શેઠને સોંપી વિસ્તૃત આસ્વાદ-લેખ ઉપલબ્ધ કરાવ્યો. શેઠસાહેબે શેખસાહેબની ગદ્યરિદ્ધિનું સદૃષ્ટાન્ત આકલન કરતાં શેખના ઋણી થઈ તમારો પણ ઋણસ્વીકાર કર્યો. અનેક અવતરણોથી પરિપુષ્ટ લેખ પ્રલંબ હોવા છતાં સુજ્ઞો માટે પ્રસન્નકર છે.

હમણાં ગયા મહિને ‘શિરીષસમીપે’ સમારંભમાં, વર્ષો જૂના પરમ મિત્ર સર્જક ગુલામમોહમ્મદને મળવાનું થતાં ‘ઘેર જતાં’ વિશે લખી નહોતો શક્યો એટલે અહીં એક પરિપૂર્તિ રૂપે કળાકાર શેખની કારકિર્દીનો પણ સાક્ષાત્કાર ઉપયુક્ત લાગશે.

શેખની કવિતામાં ‘પ્રયોગનો આત્મા’

ગુલામમોહમ્મદ શેખ

કવિ-ચિત્રકાર-સંપાદક : ‘ક્ષિતિજ’ દૃશ્યકળા વિશેષાંક, ‘વૃષિક’ (અંગ્રેજી), પદ્મશ્રી (૧૯૮૩)

ફ્રાન્સ ખાતે ૧૯૮૫માં ફેસ્ટિવલ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રસંગે ખ્યાતનામ પોમ્પિદુ સેન્ટરના નિમંત્રણે ત્યાં વ્યક્તિગત ચિત્ર-પ્રદર્શન. દેશવિદેશમાં અનેક સ્થાનોમાં આવાં પ્રદર્શનો... ચિત્રકૃતિઓ ઘરની દીવાલો પર તથા પ્રતિષ્ઠિત કલાસંસ્થાઓમાં શોભી રહી છે. આમ તો ૧૯૬૦માં પોતાનું એક વ્યક્તિચિત્ર-પ્રદર્શન ભરતાં જ ૧૯૬૨માં રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. ૧૯૬૩માં ‘ગ્રૂપ ૧૯૬૦’ સ્થાપ્યું. જેમાં ભારતીય કળાને ‘વાદો’ની ચોકઠાબંધીમાંથી મુક્ત કરવાનો એક પ્રામાણિક અભિનિવેશ હતો, આધુનિક કળાદૃશ્ય પર આનો પ્રભાવ અને પ્રતિભાવ આજેય નીરખવા મળે. ૧૯૬૩-૬૬ના ગાળામાં કોમનવેલ્થ સ્કૉલરશિપ મળતાં લંડન તથા ખાસ ઈટલીનાં મ્યુઝિયમોની શોધ-દૃષ્ટિ-યાત્રા, ભારતની વિભિન્ન ભાતીગણ કળાશૈલીઓથી ખચિત પરંપરા પ્રત્યે સમભાવ જ નહીં, સમાદર અને પુનર્મૂલ્યાંકનની પ્રેરણા અર્પી ગઈ... વર્ષો પછી પ્રિય કવિ લોકોની ભૂમિ અન્દાલુસિયા જવાનું ગોઠવ્યું ત્યારે ત્યાંના કાર્બોદા અને પોતાની કાઠિયાવાડી ભોમકાની જીવનશૈલીનું સામ્ય આત્મીયતા ફોરાવી ગયું. માટે તો સુરેશ હ. જોષી જેવા સુસંસ્કૃત સાક્ષરના પ્રોત્સાહક સમાગમ છતાં તળપદ બાનીના ‘સાંઈ’ મકરન્દ દવેની ભાષાનો પ્રભાવ શેખની કવિતા પર અમિત રહ્યો અને અમીટ છે.

મજાકમાં મિત્રદાવે કહી શકાય કે ચિત્રકૃતિ-પ્રદર્શનમાં શેખ વિ-અભિચારી છે, જ્યારે કવિતા-સંગ્રહ-પ્રદર્શનમાં બ્રહ્મચારી છે ! ગીતો, કાવ્યો ક્યારનાય લખતા જ હતા. સંચય ‘અથવા’ છેક બે’ક દસકા બાદ ૧૯૭૪માં કર્યો. એ પછી પાછાં વીસ વર્ષ આ કળાકાર-કવિ-પ્રાધ્યાપકે વડોદરામાં કાઢી નાખ્યાં.

‘અથવા’ વાંચતાં જ પ્રશ્નપત્રોમાં પુછતા પ્રશ્નોના કેટલા ‘અથવા’ યાદ આવે. મને તો કિર્કેગાર્દ પણ સાંભરે. ‘આઈધર ઓર’ની વિમાસણવાળો ચિંતાગ્રસ્ત ધર્મચિંતક. ક્યું ફૂલ લઉં ? કઈ જૂલ લઉં ? આઈધર ચિત્રકૃતિ, ઓર — ‘અથવા’ કાવ્યકૃતિ ! એક સુરેશ જોષીએ ગુલામમોહમ્મદ શેખને ‘સવ્યસાચી’ કળાકાર તરીકે પોંખ્યા છે, તો બીજા સુરેશ દલાલે ગીતાની ધર્મપરિભાષા યોજી કહ્યું કે શેખની કવિતામાં પ્રયોગનો દેહ નથી, પણ પ્રયોગનો આત્મા છે !

આમ તો નહીં ઘરના કે નહીં ગોમતીઘાટના એમ બાવાનાં બેઉ બગડ્યાનો ઘાટ થાય, પણ શેખની ચિત્રકૃતિઓ જેવી કે કવિતાકૃતિઓને મળેલી ધ્યાનાર્હ ચર્ચાથી સુયોગ્ય પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. સાથે એટલું પણ કહેવું ઘટે કે ચિત્રકૃતિઓમાં કવિ શેખની જેટલી શોધ નથી થઈ એટલી એમની કાવ્યકૃતિઓમાં ચિત્રકળાધર્મી ગુલામમોહમ્મદનું ‘ગ્રહણ જોવાની ચેષ્ટા’ થઈ છે ! ચિત્રકળામાં ‘સ્પેસ’નો, અવકાશનો મોટો મહિમા. એવી રીતે કાવ્યકળામાં ‘ટાઈમ’નો, સમયનો મહિમા. હવે શેખના કવિ તરીકેના વિકાસની ગહનધેરી ખબર ના હોય તે તેમના ચિત્રકારપદને ખ્યાલમાં રાખી કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરે ! સ્વભાવતઃ વિવેચકોને શૈલીસુવિધા રહે—ચિત્રની અંદર કવિતા જોવાની અને કવિતામાં ચિત્રો-દશ્યો શોધવાની ! આમાં સર્જકનું કશું ના બગડે, પણ વિવેચકબાવાનાં બગડવાની શક્યતા છે. જોકે, ડૉ. શિરીષ પંચાલ, ડૉ. નીતિન મહેતા એ બંને નવ-વિવેચકોએ શેખની કવિતાને, સુરેશભાઈના સ્મરણીય કવિતા-આસ્વાદ બાદ યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ છે. તો ડૉ. સુમન શાહે પોતાની વિશિષ્ટ દષ્ટિ લગાવી શેખની ચિત્રકળામાં કથાતત્ત્વગત પરંપરા-નેરેટિવ ટ્રેડિશન-ની ખોજે નીકળતાં ચિત્રકળામાં કથનાત્મકતાનું ‘સંધાન’ ભાળી પૃચ્છા કરી ત્યારે શેખે પોતાની ઉભય કળાકીય સ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી કે ચિત્રમાંયે ‘સ્પેસ’ જ નહીં, ‘સમય’નું પરિમાણ પણ આવે છે, અને કવિતામાં જે ‘સ્પેસ’ આવે છે, અવકાશ આવે છે તે તો ભાષાના માધ્યમમાં રચાયો હોવાથી તે ચિત્રકૃતિમાં આવતો અવકાશ નથી. વળી ચિત્રકળામાં વાર્તાતત્ત્વ જોવા જોઈએ તો તે માધ્યમ માટે એ ‘બહુ જ સ્થૂળ વાત’ બની જાય.

૧૮ વર્ષ પહેલાં ‘સંસ્કૃતિ’માં “કવિતામાં ચિત્રસંવેદના” લેખમાં મેલ્ડો પોન્તીના ‘ફેનોમેનોલોજી ઓફ પરસેપ્શન’ના દૃષ્ટાંત આધારે આ લખનારે કહેલું કે “પૂર્વસંસ્કાર (કે પૂર્વગ્રહ)થી ચિત્રમાં જ્યાં બતક જોયું એને તમારી સ્વતંત્ર પ્રતીતિ વડે પાછળથી સસલા સ્વરૂપે પામી શકો છો ! એ રીતે શેખને ચિત્રકાર માની એમની કાવ્યરચનાનું કે કવિ ધારી તેમની ચિત્રકૃતિનું આખરી મૂલ વેતરી બેસતાં બહુ સાવધાની રાખવા જેવી છે. એટલું નક્કી કે કૃતિ પોતે કોઈને કદાપિ નહીં છેતરે.”

- અને ઉમેરીએ કે શેખ જેવા સાચાબોલા કવિ પણ જાત-જમાતમાં સામેલ છે એવા

કવિઓની ભાષા-પ્રવૃત્તિનેય સરસ્વતી સુષાવી શકે છે :

સાંજ, સવાર, બપોર કે રાતે
આંખો મીંચી, દારૂ ઢીંચી, ગાંજો પી
કવિઓ નોટબુકનાં પાનાં પર ચડી બેસે છે.
નવરા, નફફટ અને બેબાકળા કવિઓ
ભાષાની એક એક ભૈરી પરણી લાવ્યા છે...

૩૧મી માર્ચ ૧૯૭૬ના એક પત્રમાં શેખ મને લખે છે : ‘ગુજરાતી ભાષાને એની શબ્દાળુતા, અર્થદગ્ધતા અને ભીરુતામાંથી કાઢવી રહી. કવિતામાં બોલાતી ભાષાનો શબ્દ પ્રગટ નહીં થાય તો એ ભાષા રૂક્ષ અને રેઢિયાળ બની જશે.’

હા, માધ્યમિક શાળામાં ભણતા શેખનું પહેલવહેલું કાવ્ય ‘બાળક’માં છપાયું એ ‘મહાન ઘટના’ની સુરેન્દ્રનગર શહેરમાં કોઈએ નોંધ ના લીધી ! એ પછી એમનામાં શુષ્કતા, રૂક્ષતા કે રેઢિયાળપણું કદાચ વસી ગયું હોત, છતાં એ વયે પણ એમનામાં એક કવિ ઉપરાંત ચિત્રકારની રચનાત્મક દૃષ્ટિ હતી એટલે કાવ્યપ્રકાશનની નોંધ ના લેવાયાનું સાદું તેમણે કઈ ચેષ્ટાથી વાળ્યું ખબર છે ! વાંચો—

‘સાંજના ટાંકીચોકની વિશાળ ટાંકી પર ઊડતાંબેસતાં કબૂતરોની લીલા નિહાળતાં
મન મનાવ્યું હતું...’

(વર્ષો બાદ કાગળમાં, વિદેશના આર્ટ મ્યુઝિયમના પ્રાંગણમાં કબૂતરોની કીડાનું વર્ણન મને પરદેશથી લખ્યાનું સ્મરણ છે...) આવા અજ્ઞાત આંચકાને પચાવ્યાનું લોકેશન આઉટડોર હતું. હવે અંદર જઈ જોઈએ. ‘ઘરમાં મોટાભાઈને કાચ પર ચીતરતા જોયાનું યાદ છે...’

શેખના ચિત્તચર્યના બહુરંગી કાચો પર એમની જાતભાતની વિકાસરેખાઓ અંકાયેલી છે : નાનપણમાં કુરાનકસીદાના લાંબા રાગે થતા પાઠ, એ કાળમાં કાવ્યગુરુ કે ગુરુભાઈ સમા કવિ લાભશંકર રાવળ ‘શાયર’ સાથે એમનેમ કે હાર્મોનિયમ પર સંભળાતાં ગીતો, અંગ્રેજી ના આવડે તોયે ‘માર્ગ’ ઉકેલવાની તલપ, ફાન્સિસ સૂઝાના તરડાયેલા ચહેરાઓ, ‘કુમાર’ના દ્રોણાચાર્ય વત્તા ભીખ જેવા કળાગુરુ રવિશંકર રાવળના કીડીમંકોડાઈયળવત્ ચાલતા પત્રાક્ષરોમાંથી પિવાતું પીયૂષ, એમ. એફ. હુસેનની અશ્વ-કલ્પન-આકૃતિના આધારે ગામની ઘોડાગાડીઓના ઘોડાના હણહણાટ છણભણાટ સંભારી પોતાનો જ ‘અશ્વ’ ચીતરવાના દોહક અને છતાં કેન્વાસના ચોકઠાંની જડ સીમા ‘અશ્વ’ કે પોતે ના કૂદી શક્યાનો અફસોસભર્યો અહેસાસ...

સાથોસાથ અધ્યાપક-કુટીરની આવા ગાર્દ આલમમાં સુરેશ જોષીના ‘ધ્વનિ’ની આંગળીઓ અને આંખે રિલ્કે, સેન્ટ જોન પર્સ, લોર્કા, નેરુદા, પાઝ અને લાતિન કવિઓની કાવ્યકૃતિઓનું શબ્દાતીત વાતાવરણ... વડોદરાથી ‘વિશ્વમાનવ’ ચીંધતા મુ. ભોગીલાલ ગાંધી, સુભદ્રા ગાંધી અને ‘ક્ષિતિજ’ દેખાડતા સદ્ગત પ્રબોધ ચોકસી, સમોવડિયા અનિરુદ્ધ તેમજ ડૉ. મધુકર, ડૉ. બલર સાથેની ગોળીગલીઓ...

એક વાક્યમાં શેખના કળાકાર જીવને રૂંવે રૂંવે રોમાન્સ તેમજ રોમાંચ પ્રેરે એવી પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2020

વેળને વર્ણવતાં તેમણે જાતે નોંધ્યું તે યથાર્થ છે : ‘સાવ અંગત અને સમગ્રને એકીસાથે ઓળખવાની આ વેળ છે.’ ભાષામાં આ વેળાને આરેખવાનો શબ્દપુરુષાર્થ ‘ઘેર જતાં’ જેવી કૃતિમાં ઝમેલો છે. તો સૌ. નીલિમા, શેખના વતન ઘેર જતાં ચિત્રકાર મટી લગ્નના ફુલેકામાં શરીક થાય ને ભત્રીજી હેતમાં ખિતાબ આપે કે ‘કાકી ! તમે તો સાવ અભણ દેખાવ છો’ – એ ક્ષણનું દૃશ્ય પણ કવિને યાદ છે.

ગુજુ વિવેચને ગુ.મો.ને એક ‘જેસલમેર’ના કવિ લેખે ઠોકી બેસાડ્યા. બાકી લિથુઆનિયાના પાટનગર વિલ્નીયસમાં રશિયાના લોખંડી શાસનકાળ દરમ્યાન ત્યાંના સાઠસિત્તેર કળાકારો, કેરળના ચિત્રકાર શ્રી હરિદાસન અને ગુજરાતના શેખની પેઈન્ટિંગ્ઝ-સ્લાઈડ્ઝ જોવા ભેટસોગાદ સાથે ઊમટી પડ્યા. તે અજાણ્યા પરિવેશમાં રાતે એક વિદેશસ્પર્શવાળી કવિતા ઊતરી તેની થોડીક પંક્તિઓ માણીએ :

સ્વપ્નમાં પિતા

બાપુ, ગઈ કાલ તમે ફરી દેખાયા

ઘરથી હજારો જોજન દૂર અહીં બાલ્ટિકને કિનારે

હું સૂતો છું ત્યાં...

તમે ક્યારે કાઠિયાવાડ છોડી કાઈમિયાના

શરણાર્થીઓ જોડે અહીં વસ્યા ?...

તમારી પૂંઠે તો જુઓ દોડી આવ્યું કબ્રસ્તાન !

(દરેક કબ્રસ્તાનમાં મને તમારી કબર કેમ દેખાય છે ?)

...

પાછળ લાકડીના ટેકે

ઊભી ક્ષિતિજને શેઢે

મોતિયામાંથી મારો ખાટલો શોધતી મા.

મા, મનેય ભળાતું નથી

હમણાં લગી હાથમાં હતું

તે બાળપણ અહીં જ ક્યાંક

ખાટલા નીચે ખરી પડ્યું છે.

પૂર્વોક્ત પ્રસંગમાં, કળાકારોમાંના એકની બારતેર વર્ષની દ્વિભાષી દીકરી તો ભારતના આ બે કળાકારો સાથે જ્યાં ગયા ત્યાં સોબતમાં વિચરી અને ‘સાહિત્યમાંથી ઊતરી આવી હોય એમ સ્ટેશન લગી વળાવવા આવી ત્યારનો એકાકી ચહેરો વારંવાર પડઘાય છે...’

દીકરા કબીર સાથે વરસાદી રાતે સ્કૂટર પર નીકળતાં નડેલા ઢીંચણતોડ અકસ્માતમાં રાહદારીઓએ ઘરે દવાખાને પહોંચાડી સારવાર આપ્યા ટાણે સમવેદનામઢ્યા અજાણ્યા ચહેરાઓ અને દીકરી સમીરાને બીજા પ્રસંગે ખોટી દવા અપાઈ જતાં શ્વાસનો દીવો - ‘આ... હોલાયો, ઓ બુઝાયો’ નિહાળતો શેખનો પોતાનો ચોરો... સાહેબ-ગુલામ કે શેખ-મોહમ્મદ ક્યારેય વીસરી શકે ?

૧૯૬૩માં ‘આંસુ ને ચાંદરણું’ કાવ્યસંગ્રહ આત્મીય રતિલાલ દવે, લાભશંકર ઠાકર, સદ્ગત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની સાથે પરમ સન્મિત્ર ગુલામમોહમ્મદ શેખનેય અર્પણ કરેલો એ પાના પર બોદલેરની પંક્તિઓ ‘Do you know, as I do, delicious pain..?’ છાપી હતી. અત્યારે વડોદરા ખાતેના આ બે મિત્રોમાં અનિરુદ્ધ નથી. માંડવીની પોળ, સોનીની પોળના મેડે સરનામાના મારા મકાનમાં એ બે મિત્રો ‘અથવા ક્યારેક ત્રીજા આદરણીય સુરેશ જોષી પણ સહર્ષ આવી ચઢતા. શેખે ત્યારે ‘યુવક’ માસિકનાં મુખપૃષ્ઠો પણ કરેલાં, બપોરે એક વાર નાના એવા સત્યજિત શર્માનો ફોટો ખેંચ્યાનુંયે ઝાંખું પણ અપાંખું સ્મરણ છે. મારી રતિલાલ-લાભશંકર ઠાકર સાથેની અમદાવાદ-વડોદરાની મીઠી મહેકભરી મુસાફરીઓમાં શેખની અનિરુદ્ધ સરવાણીઓ પણ હળીભળી ગઈ છે. ‘જેસલમેર’ કવિતાઓ તો રચાતાં રચાઈ, પણ શેખજી સન્મિત્ર કળાકાર ભૂપેન ખખ્ખર સાથે જેસલમેર ગયેલા ત્યારનું એક પોસ્ટકાર્ડ મેં જાળવીને જતની રાખ્યું છે. કાર્ડના મથાળે શેખની ગમતી કાળી શાહીમાં ઈન્ડિપેને ‘જેસલમેર’ જાદુઈ રીતિએ રેખાબદ્ધ કર્યું છે અને શહેરના માથે છે ચકના આરા સમાં કિરણો વેરતો મધ્યાહ્નનો સૂરજ !

શેખે એક ચિત્રકૃતિ ત્રણેક વર્ષ કામ કરી ચીતરી. લંડનના વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમે તે ખરીદી બોટી લીધી. ચિત્રનું નામ છે : ‘સિટી ફોર સેલ’. મતલબ કે વેચાવા માટે શહેર... વેચાવા સાટેની નગરી તો શેખ હાલ રહે છે તે વડોદરાય છે. કવિતામાં તો શહેર કે પશુ કે પ્રાણી થવા માંડ્યાની વા-ર-તા શેખે ક્યારનીયે સ્વીકારી હતી. પ્રેમાનંદ-સુરેશ જોષી-શેખ-ભૂપેનની નગરીનું વેપારીકરણ થઈ ગયું એ તો અનિવાર્ય છે, પણ શેખ લખે છે કે : ‘ખાસ કરીને તો માનસિક પ્રદૂષણ એ ચિંત્ય છે... માફિયાને શક્તિ અને કોન્ફિડન્સ મળ્યાં છે... આ સમાજને દબાવી શકાય છે અને દબાવવા માટેનાં સાધનો એની પાસે છે’ ...ગુલામમોહમ્મદ પાસે ક્યાં સાધનો છે સામે ? કલમ-કાતર-પીંછી અને કદાચ મુહમ્મદ(પયગંબરસાહેબ)ની અમરપ્રેરક આયાતો... મારા મોટા ચિ. સત્યજિતે શેખ વિશે એક રચના કરેલી. વાંચીએ,

ગુલામમોહમ્મદ શેખ
અથવા
ચહેરો
શુષ્ક પર્ણનો ?
ના
ખરેલી પાંખોનો ?
ના
કીડીહાર પરની ભભરી રેતનો ?
ના
ભ્રમર ?
ના
દંદ્ર માટે ચશ્માં પર ઊભેલા ગોધા ?
ના

ભિમટી આવતાં કૃષ્ણવર્ણ પયોદ ?
ઓષ ?
ના
મૌનદ્વીપ ?
દાઢી ?
ના
શ્યામ શુષ્ક મેઘ ?
અને

(‘અથવા’ કાવ્યસંગ્રહના ચોથા ટાઈટલ પરની છબી જોઈને.)

જન્મતારીખ-જન્મસ્થાન :

૧૬-૨-૧૯૩૭, સુરેન્દ્રનગર.

નામ-અટક :

શેખ.

પિતા-માતાનું નામ :

તાજમોહમ્મદ-લાડુબહેન

મૂળ વતન :

સુરેન્દ્રનગર, દાદા કંકાવટીમાં રહેતા.

ડિગ્રી-ઉપાધિ :

એમ.એ. (ફાઈન) : મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય. એ.આર.સી.એ. (રોયલ કોલેજ ઓફ આર્ટ, લંડન)

નોકરી કે વ્યવસાય :

૨૯ વર્ષ ફેકલ્ટી ઓફ ફાઈન આર્ટ્સમાં (જુલાઈ '૮૩ સુધી)

લગ્નસાલ-લગ્નસ્થાન :

૧૯૭૦, મુંબઈ

લગ્ન પૂર્વે ‘પ્રેમૂની અનુભૂતિ’ :

ખરી.

પત્નીનું નામ અને શિક્ષણ :

નીલિમા (ઢાંડા), બી.એ. (ઈતિહાસ), દિલ્હી, એમ.એ. (ફાઈન), વડોદરા

સંતાનસંખ્યા :

બે. સમીરા (૨૨), કબીર (૧૯)

લગ્નબાહ્ય સંબંધ વિશેનો મત :

—

લગ્નસંબંધ વગર જ સ્ત્રી સ્વતંત્ર વિકાસ કરી શકે ?

કેમ નહીં ? (પ્રશ્ન પૂર્વગ્રહભયિત નથી ?)

સંયોગોના દબાણમાં પહેલો પ્રતિભાવ કયો - રુદન કે ક્રોધ ?

આકોશ.

પાઠ્યક્રમમાં જાતીય શિક્ષણ જરૂરી ?

તદન જરૂરી.

સર્જનમાં કોઈ પ્રેરણામૂર્તિ હતી ? છે ?

એક નહીં, જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી.

કોન્ટેક્ટ લેન્સ / ચશ્માં ખરાં ?

ચશ્માં.

ગોગલ્સ કેવાં ગમે ?

તડકો ટાળે એવાં.

ચશ્માંથી લઘુતાગ્રંથિ થાય ?

હજુ લગી થઈ નથી.

સૌંદર્યપ્રસાધનો વાપરો છો ? ક્યાં ક્યાં ?

ના.

હેરડાઈ વાપરો છો ? કઈ ?

અનુપ હેરઓઈલ થોડા વખતથી શરૂ કર્યું છે. એમાં ડાઈ નથી.

પ્રારંભકાળમાં કયા મુખ્ય લેખકો અને કઈ કૃતિઓનો પ્રભાવ સ્વીકારો છો ?

લોકર્કા, મકરન્દ દવે, પ્રાચીન - મધ્યકાલીન ભારતીય હિન્દી/સંસ્કૃત કવિતા.

કેટલી ભાષાઓથી પરિચિત છો ?

ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી.

અંગત પુસ્તકાલયમાં કેટલી કિતાબો ?

પાંચ હજાર ઉપરાંત.

સર્વપ્રથમ મૌલિક પ્રકાશિત કૃતિનું નામ :

‘મને થવું ગમે’ કે એવું કોઈ બાળકાવ્ય. ‘બાળક’માં પ્રકાશિત. ‘૫૧-’પરના ગાળામાં.

પ્રેરણા મહત્ત્વની કે પરિશ્રમ ?

બંને.

સવારે લખો કે મોડી રાત સુધી ?

સાંજના અથવા રાતે.

ઉજાગરા ખેંચી શકો ?

ટેવ છે.

લેખન પૂર્વે અને પછીની મનોદશા ?

પહેલાં ઉત્તેજના અને અધીરાઈ, પછી ઉત્તેજના અને હળવાશનું મિશ્રણ, પછી સુજ્ઞોના પ્રતિભાવની ઉત્કંઠા.

અવાજો વચ્ચે, પ્રવાસ દરમ્યાન કે એકાંતમાં લખવું ફાવે ?

ચાલતી ગાડીએ નોંધ લખી છે, 'ઘેર જતાં'ના મુસદાએ ઘસડ્યા છે. સામાન્ય રીતે સાવ એકાંતમાં જ ફાવે.

લેખન માટે કોઈ ખાસ સ્થળવિશેષ ?

ઘરના કે કામ કરવાની જગ્યાના ચોક્કસ ખૂણા ખૂબ રુચે.

લેખનપ્રસંગે ચા-કોફી કે શરબતની ટેવ ખરી ? કઈ બ્રાન્ડ પસંદ ?

મુખ્યત્વે ચા (ઝીન લેબલ) અથવા લીંબુપાણી (ઉનાળે).

પરફ્યુમ, પાન-મસાલાની આદત ખરી ?

પાન ખૂબ ભાવે, પણ પેટની તકલીફને લીધે હવે ભાગ્યે જ લઉં છું.

દારૂબંધી ગમે કે નહીં ?

કોઈ પણ બંધીનો, નિષેધનો વિચાર ગમતો નથી.

કોઈ વાર સિગારેટ પીવાની ઈચ્છા થઈ છે ?

પી જોઈ, પણ ગમી નહીં.

બૂટ, ચંપલ, સાબુ કઈ કંપનીનાં ને બ્રાન્ડેડનાં ગમે ?

બૂટ (સવેડ અને નરમ ચામડાના), ચંપલ ખાદી ભંડારના — મુખ્યત્વે ચામડીને એલર્જી થતી રહે છે તેથી. સાબુ બહુ સુગંધીદાર અરુચિકર લાગે.

પોશાકમાં વૈવિધ્ય પસંદ છે ?

ઓછા વૈવિધ્યની ટેવ પડી છે.

ભોજનમાં કયાં કઠોળ, ફરસાણ, અથાણાં ભાવે ?

—

ઘરમાં અને બહારના પહેરવેશમાં રંગપસંદગી ? ખાદી પહેરવી ગમે ?

રંગ પહેલાં બહુ ખૂલતા પહેરતો, હવે એ ઓછું થયું છે (ઉંમર ?) ખાદી ગમે. મુખ્યત્વે સુતરાઉ કપડાં પહેરું છું.

લખતાં-વાંચતાં કોઈ અચાનક જ આવી ચઢે ત્યારે કેવું અનુભવો ?

આવનાર કોણ છે એના પર આધાર છે. અજાણ્યું જ હોય તો ચીડ, કંટાળો આવે.

છેલ્લી નકલ પૂર્વે કેટલી વાર લખો છો ?

પાંચથી સાત વાર.

આરંભે કયા સામયિકમાં કૃતિ પ્રકાશિત થવાથી હર્ષની લાગણી જન્મેલી ?

'રમકડું'માં (શાળામાં હતો ત્યારે), પછી 'ચાંદની'માં વાર્તા છપાઈ ત્યારે.

કઈ કઈ કૃતિઓથી કીર્તિ મળી ?

‘કુમાર’માં ‘ખોરડું’ કાવ્ય છપાયું તે કેટલાકે નોંધ્યું હશે. પછી ‘ક્ષિતિજ’માં કાવ્યશૃંગલારો છપાઈ તેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું હશે. બાકી ‘જેસલમેર’ શૃંગલારામાંથી જ કાવ્ય ઉદ્ભવ થયા કરે છે.

કેટલા સાહિત્યપ્રકારો, લેખનપ્રકારો, કાવ્યપ્રકારો અજમાવ્યા ?

મૂળે કાવ્ય અને હવે મુક્ત ગદ્ય(પ્રકાર મુક્ત)માં રસ પડે છે. કોઈક વાર નિબંધ (કળાવિષયક) અજમાવું છું.

પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની સંખ્યા ?

‘અથવા’ (કાવ્યસંગ્રહ), ‘અમેરિકી ચિત્રકળા’ (અનુવાદ), બાકીનાં અંગ્રેજીમાં.

પ્રિય ત્રણ ભારતીય કળાકારો કે લેખકોનાં નામ :

વિનોદવિહારી મુખરજી, જોગેન ચૌધરી, ભૂપેન ખખ્ખર (કળાકારો).

ગમતા ત્રણ વિદેશી સર્જકો :

લોર્કા, ઈયલો કાલ્વિનો, માર્કવેઝ

આપની પ્રતિષ્ઠિત યા શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ ?

‘ઘેર જતાં’માં ઉદ્દેશ્ય કેટલીક હદે હાંસલ થયું લાગે છે.

અગત્યના વિવેચકોનાં નામ જેમણે આપની કૃતિનું મૂલ્યાંકન કર્યું હોય :

સુરેશ જોશી, જયંત પારેખ, નીતિન મહેતા.

મહત્ત્વના પુરસ્કાર યા પારિતોષિકો :

રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર (ચિત્ર માટે) ૧૯૬૨, પદ્મશ્રી (૧૯૮૩).

અપેક્ષિત પારિતોષિક ના મળે ત્યારે કેવી લાગણી અનુભવો છો ?

દાયકાઓથી પારિતોષિક માટે કૃતિ રજૂ કરવાનું ટાળ્યું છે.

પુરસ્કાર યા પારિતોષિક લેખન માટે ઉત્સાહ વધારે છે ?

પારિતોષિક કે પુરસ્કારથી ઉત્સાહ વધે, લેખન સુધરે કે નહીં તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સાહિત્ય કે વિવેચન ઉપરાંત કઈ લલિત કળાઓમાં રુચિ ? અન્ય કોઈ માધ્યમમાં કલાસર્જન કર્યું છે ?

ચિત્રકળા.

ગાયનમાં રસ ખરો ? કયું વાજિંત્ર વગાડી શકો છો ? બીજા શોખ ?

હા, સરગમ અને હાર્મોનિયમની બારાખડી આવડે. સારી સિનેમા, અવનવી ખાણીપીણી, રખડપટ્ટી-પ્રવાસ.

ગમેલી એક ઉત્તમ ફિલ્મ અને એક નાટકનું નામ ?

૮^૧/_૨ (ફેડરિકો ફેલિની), ‘મહાભારત’ (પીટર બ્રુક્સ). આ ઉપરાંત બીજાં અનેક.

પ્રિય નટ, નિર્દેશક, સંગીતકાર, કેમેરામેનનું એકએકનું નામ ?

બલરાજ સહાની, સત્યજિત રાય, હેમંત કુમાર, પીયૂષ શાહ (ભારતીય ફિલ્મો

પૂરતું મર્યાદિત)

આકાશવાણી પર કાર્યક્રમો આપ્યા છે ?

હા.

સિનેમા, ટીવી, વીડિયો જેવા હોટ માધ્યમના આક્રમણથી સાહિત્યસર્જનનો પ્રભાવ ભવિષ્યમાં ઘટશે ?

સાહિત્ય સક્ષમ ના હોય તો પ્રભાવ ઓસરે.

વાચન માટે વખત બચે છે ?

વાચન માટે સમય રાખું છું, રહે છે.

ટીવી પર ઝળકવાની ઈચ્છા છે ?

ક્યા અર્થમાં ?

બે ગમતી ટીવી સિરિયલો :

‘તમસ’ ગમેલી. ‘વર્લ્ડ ધિસ વિક’ જોઉં, પણ એ સિરિયલ કહેવાય ?

બાધા, આખડી, માનતામાં આસ્થા ખરી ? ઉપવાસ, વ્રત, એકટાણાં કરો છો ?

ના.

જાતે પાઠપૂજા કે વિધિ કરો ખરા ?

ના.

સ્વદેશ-વિદેશમાં, પર્યટનો-પ્રવાસો અને તીર્થાટનો કેટલાં થયાં ?

અનેક. યુરોપ, અમેરિકા, પશ્ચિમ એશિયા, સોવિયેત યુનિયન, મેક્સિકો વ. દેશમાં - અરુણાચલ, મિઝોરમ, આસામ સિવાય લગભગ બધા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કર્યો છે.

ક્યું વાહન વાપરો છો ?

મારૂંતિ.

યાદગાર અકસ્માત :

વડોદરામાં લાલબાગ પાસે ગાડી અથડાઈ ત્યારે અજાણ્યા લોકોએ આવીને કરેલી સહાય. એવું જ એક વાર દીકરા કબીર સાથે સ્કૂટરથી પડી જતાં અનુભવેલું.

ઈશ્વર, દેવ, ગુરુ, ગ્રંથ પર વિશ્વાસ ખરો ?

આદિ, અચલ, અકલ તત્ત્વ તરફનું ખેંચાણ ખરું.

પ્રતિષ્ઠાપ્રદર્શન કે સામાજિક કુરૂઢિનું ખંડન કર્યાનો એક દાખલો ?

ખંડન કરવાના ઉદ્દેશ્યથી નહીં, પણ હું જન્મેલો તે પરંપરાની બહાર લગ્ન કર્યું.

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અંગેની માન્યતા ?

વર્ણાશ્રમ કલંકથી બદતર ગણું છું.

જાહેર કે ગુપ્ત દાન કરવામાં રુચિ ખરી ?

હા.

લેખક તરીકેની પ્રતિબદ્ધતા કઈ જાતની ?

ઊંડા અને સાચા અનુભવને તાગવાની. અંદરના માણસ લગી પહોંચવાની. ઉત્તમ લગી પહોંચવામાં મથ્યા કરવાની.

દૈનિકો-સામયિકોનાં વાચનનું આપના રોજિંદા ક્રમમાં કેવું સ્થાન ? ગમતા દૈનિક-સામયિકનું નામ ?

છાપાં રોજ વાંચું છું. સમગ્ર રીતે સંતોષે એવું દૈનિક મળતું નથી. સામયિકોમાં 'ઈન્ડિયા મેગેઝિન' (અંગ્રેજીમાં), 'પૂર્વગ્રહ' (હિન્દી, હવે બંધ), બચુભાઈના સમયનું 'કુમાર' અને સુરેશભાઈના સમયનું 'ક્ષિતિજ' અને 'સાયુજય'.

તંત્રી તરીકેનો યા સામયિક સંપાદનનો અનુભવ ?

'ક્ષિતિજ'નો દશ્યકલા વિશેષાંક, 'વૃશ્ચિક' (અંગ્રેજી) ભૂપેન ખખ્ખરની સાથે.

એક જ પ્રેરક અવતરણ આપવાનું હોય તો કયું ?

—

આપને ભાવિ જગત કઈ રીતે સ્મરે તો ગમે ?

સર્જક તરીકે.

સંપર્ક માટે સરનામું :

'નિહારિકા',

યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટરની પાછળ,

પ્રતાપગંજ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ

સામાન્ય સભાની બેઠક, તા: ૨૮-૧૨-૨૦૧૯

ઠરાવ - ૧

તા. ૨૮-૧૨-૨૦૧૯ના રોજ પાલનપુરમાં યોજાયેલ જ્ઞાનસત્રમાં મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ સામાન્ય સભા સર્વાનુમતે ઠરાવે છે કે ગુજરાત સરકારે ધો.૧થી ૮માં જેમ ગુજરાતી વિષય ફરજિયાત કર્યો છે તેમ જ ઉપલાં ધોરણો એટલે કે ધો.૯થી ૧૨ સુધી પણ ગુજરાતી વિષય ફરજિયાત કરે અને ગુજરાતી વિષયના ગુણાંકનને ઉચ્ચશિક્ષણ માટેના પ્રવેશમાં ગણતરીમાં લે તેમજ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં પણ ગુજરાતીમાં ફરજિયાત વિષય તરીકે સામેલ કરે તેવી સરકારશ્રીને અપીલ કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર :- નરોત્તમ પલાણ

ટેકો આપનાર :- હર્ષદ ત્રિવેદી

આજની આ સભામાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની સ્વાયત્તતા સંદર્ભે શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ, શ્રી પરેશ નાયક, શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી સુરેશ રાવલ, શ્રી ભરત મહેતા, શ્રી બારોટસાહેબ ઈત્યાદિ સભ્યોએ સ્વાયત્તતા સંદર્ભે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. તેના અનુસંધાને એક વ્યાપક પગલા સમિતિની રચના કરવાનું તેમ જ ગુજરાતના ૧૮૨ ધારાસભ્યોને જે તે મત વિસ્તારના લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યરસિકો રૂબરૂ મળીને સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન અંગે રજૂઆત કરે, આ સાથે વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓનો સંપર્ક સાધવો તેવું વિચારવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ નીચે મુજબનો ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો.

ઠરાવ -૨

તા. ૨૮-૧૨-૨૦૧૯ના રોજ પાલનપુરમાં યોજાયેલ જ્ઞાનસત્રમાં મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ સામાન્ય સભા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા માટેની માંગને દૃઢાવે છે અને રાજ્ય સરકારને સર્વાનુમતે અનુરોધ કરે છે કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ સહિત સમગ્ર સત્તામંડળની મૂળ બંધારણ મુજબ વિના વિલંબે ચૂંટણી જાહેર કરે.

દરખાસ્ત કરનાર :- પ્રકાશ ન. શાહ

ટેકો આપનાર :- પરેશ નાયક

આનંદની ઉજાણી

‘આનંદની ઉજાણી’નો પહેલો પ્રસંગ તા. ૩૦-૧૧-૨૦૧૯ના રોજ સાંજે ૪ થી ૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદને આંગણે સી.એન. વિદ્યાલયના આ માસના ખાસ મહેમાનો વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, અધ્યાપકો, બસ-ડ્રાઇવર અને બીજા કાર્યકર્તાઓ અને સી.એન. વિદ્યાલયના નિયામક શ્રી કિરીટ જોશીનું ગુલાબનાં ફૂલ આપીને દિલથી પરિષદે સ્વાગત કર્યું હતું.

પરિષદના મેઘાણીભવનના ધાબા પર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં સી.એન.ના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વરચિત કવિતાઓનું પઠન કર્યું. આ સમયે પરિષદપ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશંકર, પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ, ઉપપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, સર્વશ્રી પ્રકાશ ન. શાહ, યોગેશ જોશી, હર્ષદ ત્રિવેદી, વિનાયક રાવલ, અજય ઉમટ, સમીર ભટ્ટ, વિભા નાયક, સાગર શાહ, કિરીટ દૂધાત, માસુંગ ચૌધરી, દીપક કન્નલ વગેરે સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. સાંજ ૭-૦૦ કલાકે વિખ્યાત શિલ્પકલાકાર, કલા-ઈતિહાસ-વિદ, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા-ની ફેકલ્ટી ઓફ ફાઇન આર્ટ્સના નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને ડીન પ્રો. દીપક કન્નલે આ માસની કલાકૃતિ : પાલ્લો પિકાસોનું ચિત્ર, ‘ગર્નિકા’નો અને પિકાસોનાં બીજાં ચિત્રોનો વ્યાપક સંદર્ભ વગેરેની દૃશ્ય-રજૂઆત સાથે આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં ૧૭ માર્ચ ૧૯૮૦ તેમના જન્મદિવસ નિમિત્તે ૨૦૧૮થી એક સપ્તાહ માટે અલગ અલગ વિષય લઈને પુસ્તકપ્રદર્શનનો એક પ્રોજેક્ટ થાય છે. તે સંદર્ભે આ વખતે ૧૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯થી ૨૮ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ દરમિયાન શ્રી ધૂમકેતુના જન્મદિવસ (૧૨-૧૨) નિમિત્તે ટૂંકીવાર્તાઓનાં પુસ્તકો અને ખાસ વિષય સાથેનાં ટૂંકીવાર્તાઓનાં સંપાદનના પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં રૂપાબહેન શેઠ, ગિરિમાબહેન ઘારેખાન, પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ રાવલ, ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિતભાઈ જોશી, શ્રી માસુંગ ચૌધરી ઉપરાંત પાલીતાણાની આર.એમ.ડી. લોકવિદ્યાલયના ૬૦ વિદ્યાર્થીઓએ લાઈબ્રેરી અને પુસ્તકપ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો. હંમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતા મીડિયાએ પણ આ પુસ્તકપ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

□

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પરીક્ષિત જોશી

કાવ્યગોષ્ઠિ

તા. ૨૮ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ના રોજ કનોરિયા સેન્ટર ફોર આર્ટ્સ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને બળવંત પારેખ સેન્ટરના સંયુક્ત ઉપક્રમે નાગાલેન્ડનાં કવયિત્રી ટી. કેડિત્સુ સાથે કાવ્યગોષ્ઠિનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

રતિલાલ બોરીસાગરને સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ

૨૦૧૯ના વર્ષ માટે સાહિત્ય અકાદમીએ જાહેર કરેલાં ૨૩ ભાષાના એવોર્ડમાં ગુજરાતી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખક શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરને એમના પુસ્તક ‘મોજમાં રે’વું રે’ માટે પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાના હાસ્યલેખકોમાં આ એવોર્ડ મેળવનારા તેઓ સૌપ્રથમ હાસ્યલેખક છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

તા. ૬ નવેમ્બર ૨૦૧૯ બુધવારે સાંજે ૫.૦૦ વાગે શ્રી પરેશ ભાનુશાળીની સંઘર્ષયાત્રા દર્શાવતી ફિલ્મ ‘શૂન્ય સે શિખર તક’નો પ્રીમિયર શો યોજાયો હતો.

તા. ૯ નવેમ્બર ૨૦૧૯ ને શનિવારના રોજ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈની કુંતીના પાત્રને આલેખતી નવલકથા ‘અનાહતા’નું વિમોચન શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે કર્યું હતું. જેમાં ધીરુબહેન પટેલ, ગૂર્જરના શ્રી મનુભાઈ શાહ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. ઉપરાંત શ્રી અરવિંદભાઈ બારોટે કુંતીનું લોકગીત પ્રસ્તુત કર્યું હતું. તેમજ કમલ જોશી અને દેવાંગી જોશીએ કર્ણ અને કુંતીના પાત્રમાં કુમારપાળ દેસાઈએ લખેલા નાટકને પ્રસ્તુત કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન નિસર્ગ ત્રિવેદીએ કર્યું હતું.

તા. ૨૦ નવેમ્બર ૨૦૧૯ ને બુધવારના રોજ ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન શ્રેણીમાં હાસ્યકાર જ્યોતીન્દ્ર દવે વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૨૨ નવેમ્બર ૨૦૧૯ ને શુક્રવારના રોજ બાળવિશ્વકોશના ૧૦ ગ્રંથોનું કવિશ્રી અશોક વાજપેયી દ્વારા વિમોચન થયું હતું. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી શ્રદ્ધા ત્રિવેદી દ્વારા થયું હતું.

તા. ૨૩ નવેમ્બર ૨૦૧૯ ને શનિવારના રોજ શિરીષ પંચાલના ‘ભારતીય કથાવિશ્વ’ પાંચ ગ્રંથોનું શ્રી અશોક વાજપેયી દ્વારા વિમોચન થયું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી જયદેવ શુક્લ, શિરીષભાઈ અને અન્યોએ તેમના ગ્રંથ વિશે વાત કરી હતી. શિરીષભાઈએ પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. તેમજ શ્રી હર્ષદ

ત્રિવેદીએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું. કાર્યક્રમ બાદ કપિલદેવ શુક્લ દ્વારા તૈયાર થયેલ 'શાકુંતલ'ની નાટ્યપ્રસ્તુતિ રજૂ કરવામાં આવી હતી.

તા. ૨૭ નવેમ્બર ૨૦૧૯ના રોજ શ્રી રસિકલાલ પરીખ વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે શ્રી પૂર્ણિમા ભટ્ટનું 'ભારતમાં સીદી સમાજ' વિશેનું વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું.

તા. ૨ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ ને સોમવારના રોજ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સ્થાપના દિવસની 'વિશ્વસંસ્કૃતિ પર્વ'ની ઉજવણીમાં વિવિધ કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવાનો પ્રકલ્પ કર્યો હતો અને શ્રી અમર ભટ્ટે ગુજરાતી કવિઓની અનુવાદિત રચનાઓ પ્રસ્તુત કરી હતી.

તા. ૩ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ ને મંગળવારના રોજ વિશ્વકોશ સ્થાપના દિવસ નિમિત્તે શ્રી હસમુખ બારાડીસંપાદિત 'નાટ્યશાસ્ત્ર' પુસ્તકનું વિમોચન થયું હતું અને તેમનું નાટક 'આખું આયખું ફરીથી' પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું હતું. ઉપરાંત વિશ્વકોશે નાટ્યલેખક તરીકે એમને ચંદ્રવદન મહેતા ચંદ્રક મુંબઈમાં અર્પણ કર્યો હતો.

તા. ૪ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૯ ને બુધવારના રોજ શ્રી ભાર્ગવ ઠક્કરે દિગ્દર્શન અને નિર્માણ કરેલી શ્રીમતી કુમુદિની લાખિયાની કલાયાત્રા પરની અને પરવીન સુલતાના વિશેની 'ધ ક્વિન ઓફ મેલોડી' એમ બે દસ્તાવેજી ફિલ્મો પ્રસ્તુત કરવામાં આવી હતી.

તા. ૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ના રોજ ડોલી ભાર્ગવ દ્વારા 'અષ્ટનાયિકા'ની નૃત્યશૈલીમાં પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી.

તા. ૧૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ ને બુધવારના રોજ ગાંધી-ટાગોર સંદર્ભે સુધારાનું દર્શન વિશે શ્રી ત્રિદીપ સુહદ અને શ્રી નિયતિ મિસ્ત્રીએ વાર્તાલાપ કર્યો હતો.

તા. ૨૧ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ ને શનિવારના રોજ શ્રી કપિલભાઈ શાહ અને જતન ટ્રસ્ટને શ્રી ચીનુભાઈ આર. શાહ જીવનશિલ્પી એવોર્ડ એનાયત થયો હતો.

નાટ્યમંચન

તા.૨૯ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ના રોજ સ્કેપયાર્ડ, પાલડી ખાતે ધાબા પરિષદ અને કર્મસિદ્ધિ નાટ્ય ગૂપના સંયુક્ત ઉપક્રમે યુનીલાલ મડિયાનાં બે એકાંકી 'પ્રો. પુલીન' અને 'અંતઃસ્રોતા' ભજવાયા હતા.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : ભૈરવી મોદી (જ. ૧૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૦, અમદાવાદ)

ચિત્રનું શીર્ષક : ધોધલપાડામાં ભવાની માતા

માધ્યમ : તૈલચિત્ર • માપ : ૬૦ X ૮૪ ઈંચ • વર્ષ : ૨૦૧૯

ચિત્રકાર વિશે : ભૈરવી મોદીએ શેઠ સી. એન. કોલેજ ઓફ ફાઇન આર્ટ્સ, અમદાવાદ અને ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કર્યો. એમનાં નવ જેટલાં એકલ ચિત્રપ્રદર્શનો યોજાયાં છે. દેશ-વિદેશમાં નિયોજિત અનેક સમૂહ-કળાપ્રદર્શનોમાં એમની કૃતિઓ પ્રદર્શિત થઈ છે. ઘણાં આર્ટિસ્ટ કેમ્પ્સ અને આર્ટિસ્ટ રેસિડેન્સિસમાં એમને સહભાગી થવાનાં આમંત્રણ મળ્યાં છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના આમંત્રણથી ભવનના પરિસરમાં એમણે એક વિશાળ ભીંતચિત્રની રચના પણ કરી છે. તેઓ અમદાવાદનાં નિવાસી છે.

આ ઓછાબોલાં ચિત્રકાર ભૈરવી મોદીને માત્ર ચીતરવું જ ગમે, જાણે. એમના માટે આ ચીતરવું એ પોતાની સાથે તેમજ અન્ય સાથે વાતો કરવાનું એકમાત્ર માધ્યમ. જેમ વાતો વાતોમાં અવનવી વાતો ઊઘડતી આવે એમ ભૈરવીના ચિત્રફલકમાં અનાયાસે આકારાતા જાય વિધવિધ પાત્રો અને એ પાત્રોચિત પ્રસંગો. એમ લીલયા રચાતી જાય એક પોતીકી સૃષ્ટિ. પણ માણસો વિના ભૈરવીની કળાસૃષ્ટિ અધૂરી. એનો સંદર્ભ ભલે આસપાસનો હોય કે સ્મૃતિનો પણ હોય. એની રૂપરચના આબેહૂબની સ્પર્ધા ન કરે બલ્કે ચિતરાયેલાં હોવાનાં પ્રમાણ સાથે એ ભૈરવીને વશવર્તે. આ માણસો જાણે કે કઠપૂતળીઓ અને ચિત્રમાં કહેવાતી હોય કોક એક કથા!

ચિત્રસંદર્ભ : જ્યારે પાવરી બોલાવે છે.... / (When the Pawari Calls...) ૨૦૧૯ — ભૈરવી મોદીના એકલ ચિત્રપ્રદર્શનનું આ શીર્ષક છે. પ્રતિષ્ઠિત આર્યર ગેલેરી, અમદાવાદ આ પ્રદર્શનની યોજક છે. દક્ષિણ ગુજરાતની, વિશેષે ડાંગ જિલ્લાની લોકરીતિઓ અને લોકકળાને સાંકળતી આ ચિત્રશ્રેણી છે. નગરમાં રહેતી એક ચિત્રકારની આંખે અને કલ્પનાના રંગે રચાયેલી આ ચિત્રસૃષ્ટિમાં લોક એના આગવા સંદર્ભો સમેત અહીં આલેખાયું છે. કળાવિવેચક સંધ્યા બોર્દવેકર કહે છે તેમ આ ચિત્રશ્રેણીમાં જાણે કે ભૈરવીનો ડાંગી દરબાર ભરાયો છે.

આવરણચિત્રમાં ધોધલપાડામાં ભવાડાના ધાર્મિક પ્રસંગે ભવાની માતાની પૂજાએ આવેલું લોક છે. લોકકળાના રંગો અને રૂપોની અને વિશેષે ભડક રંગે ચિતરાયેલાં મહોરંઓની આસપાસ આ લોકવિધિને આલેખવામાં આવી છે. દર્શક પણ ચિત્રાવકાશનાં વિવિધ પરિમાણોમાં ખોવાઈ શકે એવી આ ચિત્રની માંડણી છે. (અન્ય ચિત્ર સાથે પ્રસ્તુત ચિત્રશ્રેણી સંદર્ભે વધુ આવતા અંકે વાત...)

ચિત્રકારનું સરનામું : ભૈરવી મોદી, B/3, શ્વેત-શ્યામ એપાર્ટમેન્ટ; 2/B, સ્વસ્તિક સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯. ગુજરાત.

પત્ર

ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ

પંચોતેર વટાવી ચૂકેલાં દક્ષાબહેન વ્યાસ 'પરબ' સાટે. ૨૦૧૯માં 'પુનશ્ચ' (૨૦૦૭) નિમિત્તે ૧૯૫૦ આસપાસની અને એકવીસમી સદીની ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ, 'પ્રવાલદ્વીપ' અને '૮૬મે'ની રચનાઓ સંદર્ભે ચર્ચે ત્યારે એંશી વટાવી ચૂકેલી આ આંખોમાં 'મારી નાડ તમારે હાથ' ગાતાં સુધા લાખિયા અને 'રે પ્રીત, છટ્, હા તું ધૂર્ત !' - એમ પલ્લું ઝાટકતા નિરંજન ભગત તરવરી રહે છે ! 'અહીં વહી રહી હવા મહીં અનન્ય વાસ' - મેં અને દક્ષાબહેને અહીં પોરબંદરમાં એક સાથે માણી છે. ત્યારે ૧૯૭૦ની આજુબાજુ 'એક તો લઈ જુઓ જરીક શ્વાસ'માં 'એક' છે કે 'કોક' છે ? કયો શબ્દ વધુ ઔચિત્યપૂર્ણ છે ? - તેની ચર્ચા ચાલેલી. આપણા સાહિત્યમાં આવી શબ્દચર્ચા અને પાઠાંતરની ચર્ચાનો પણ એક રોચક ઇતિહાસ છે. આજે કાવ્યાસ્વાદક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ગણાતો સુ.જો.નો 'ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ' (૧૯૬૨) એના મૂળમાં એક પાઠાંતરથી શરૂ થયેલો છે.

કવિ મગનલાલ પટેલ 'પતીલ' (૧૯૦૫-૧૯૭૦)ની એક રચના બ.ક.ઠા. દ્વારા 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' (૧૯૩૯)માં સંગ્રહ અને ટિપ્પણી પામી. આમ જ આપણા સુ.જો.ની નજરમાં આ રચનાનો મૂળ પાઠ ચડી આવ્યો ! એમને લાગ્યું કે બ.કા.ઠા.એ આખો પાઠ બદલી નાખ્યો છે ! મૂળ પાઠ અને સમૃદ્ધિ - બન્ને હાથમાં લઈને સુ.જો.એ ચર્ચા કરી ! આ ચર્ચાથી જ 'ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ' શરૂ થયો અને ગુજરાતી કાવ્યાસ્વાદને એક મોટી ઉપલબ્ધિ થઈ !

આજકાલ રાધેશ્યામ શર્મા, આસ્વાદક્ષેત્રે એક મોટા વીરપુરુષ છે ! 'પરબ' ઉપરાંત કેટકેટલાં સામયિકોમાં તેઓ પઢાબાજી ખેલતા નજરે આવે છે ? એંશી વટાવી ચૂક્યા છે તોય આ વીર ક્યાંય લડખડાતા, હાંફતા કે થાકતા નથી !

આપણા યુવામિત્રોએ આ ધડો લેવા જેવો છે. ખેર, પુસ્તક કરતી વખતે સુ.જો.એ કવિતાનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખ્યો અને 'સદ્ભાવના'ને પછીના ક્રમમાં મૂકીને નરસિંહરાવથી ગુલામ મોહમ્મદ' શેખ - એવા ક્રમમાં આસ્વાદ ગોઠવ્યો. આમ જુઓ તો સુ.જો.એ 'મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારા'થી ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો. સુન્દરમે 'અર્વાચીન કવિતા' અને પછી ૧૯૨૦થી ૧૯૪૫ સુધીનો ઇતિહાસ જયંત પાઠક તથા દક્ષાબહેન દ્વારા 'સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતાનો ઇતિહાસ' લખાવ્યો. મફત ઓઝાએ દક્ષાબહેને જ્યાં પૂરું કર્યું ત્યાંથી આગળ વધારવાનું હતું, પરંતુ દક્ષાબહેન અને મફતભાઈ સાથે સાથે થઈ ગયા. આ બન્નેનાં કામ પછી જયંત પાઠક દ્વારા જ 'અર્વાચીન કવિતા-પ્રવાહ' (૧૯૬૫) પ્રાપ્ત થયો પણ ૧૯૭૫ પછીનો આવો અભ્યાસ હજુ થયો નથી. 'રાજેન્દ્ર-નિરંજન' અને 'ઉશનસૂ-પાઠક' વિશે સ્વતંત્ર અભ્યાસ થયા છે પણ દક્ષાબહેન

નિરંજનભાઈના સંદર્ભે કવિતાપ્રવાહના પરિવર્તનનો જે અભ્યાસ આપે છે તેવા અભ્યાસની ખોટ સાલે છે.

આમ જુઓ તો અર્વાચીન કવિતાના ઇતિહાસમાં નિરંજનભાઈ ખુદ બહુ મોટો યુ-ટર્ન છે. ‘પ્રવાલદ્વીપ’ વિશે ભોળાભાઈ કહેતા : આશરે ૭૦૦ જેટલી પંક્તિઓમાંથી અધઝાઝેરી-૩૫૦ પંક્તિઓ ગુલાબંકીમાં છે ! અહીં નિરંજનભાઈ પહેલી વાર અનુષ્ટુપ યોજે છે, કારણ કે કવિ ડેન્ટિના નરક દર્શન સાથે યુધિષ્ઠિરના નરકદર્શનને મૂક્યું છે ! પ્રાચીન અર્વાચીનના તાણાવાણા વચ્ચે ‘પ્રવાલદ્વીપની રચનાઓ સર્જાયેલી છે. ‘મુક્તિ દિન’ કેન્દ્રમાં છે પણ ૧૯૪૮ની ગાંધીહત્યા પૃથ્વી ઉપરના પ્રત્યેક માનવીને હચમચાવી ગઈ છે. ઘણા વિવેચકોએ ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં પાત્રો સાથે રિલેન્સાં પાત્રોની તુલના કરી છે, પણ ત્યાં ગાંધીહત્યા ક્યાં છે ? નિરંજનભાઈનું આ પહેલું મોટું પરિવર્તન અને બીજું દક્ષાબહેન નિર્દેશે છે તે ‘છંદ ને યતિ વિનાની / પ્રાસ ને શ્લોક વિનાની / વિરામચિહ્નો વિનાની / વાઘા કે ધાગા વિનાની / મિશ્ર ને મુક્ત લયની / બોલચાલના ગદ્યની / સીધી, સાદી, ભલી, ભોળી - એવી કવિતાનો ઇતિહાસ લખવા નિરંજનભાઈ ‘પુનશ્ચ’ અને ‘૮૬મે’માં કામે લાગ્યા છે, કારણ કે મનને જરા નથી પણ તનની જરાનું શું ? આ જ અંકમાં ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની બે રચનાઓ હૃદયસ્પર્શી છે. અહીં પરંપરાગત પૃથ્વી અને સોનેટ છે, પણ એમાં શબ્દે શબ્દે સચ્ચાઈનો રણકાર છે. આવી સચ્ચાઈ સિત્તેર વટાવી ચૂકેલા આપણા અન્ય કવિઓમાં અનુભવાતી નથી. એમ લાગે છે આવા વયોવૃદ્ધ - અનુભવવૃદ્ધ કવિઓએ નિર્જીવ જોડકણાં અને આડાઊભા શબ્દોના એકદંડિયા ઊભા કરવા કરતાં પોતાની નજર સામેથી પસાર થયેલી કવિતાનો ઇતિહાસ લખી જવો ઘટે. નિરંજનભાઈએ ઐશીમા વર્ષે નરસિંહથી શરૂ કરીને ન્હાનાલાલ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે.

નિરંજનભાઈ ‘અહમ્’માં ‘સોહમ્’ને નિહાળે ત્યારે મનુષ્યની નાડ કોના હાથમાં છે તેની પ્રતીતિ થતી હોય છે. માનું છું : દક્ષાબહેન પણ આ પ્રતીતિ પામ્યાં છે !

પોરબંદર

— નરોત્તમ પલાશ

*

‘પરબ’ના નવેમ્બર ૨૦૧૯ના અંકમાં સંધ્યાબહેન ભટ્ટે કર્મશીલ સાહિત્યકાર સરૂપબહેન ધ્રુવ સાથે કરેલી પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા સરૂપબહેનના જીવનનાં અનેક પાસાંઓની વિગતે વાત જાણવા મળી. પાના નં. ૫૫ ઉપર ‘દલિત-અધિકાર આંદોલનની આગળ ને સાથોસાથ-કડબેદની જેમ સક્રિય રહેલા દલિત-સાહિત્ય આંદોલને આંખો ખોલી નાખી’ - આમાં એક નામ છે (સ્વ.) કર્દમ ભટ્ટજી. દલિત લોકોની સેવા કરવામાં એવા સમર્પિત ભાવથી કર્દમ તેનું જીવન જીવેલો કે તેના અવસાન પછી વડોદરામાં ભરાયેલી શોકસભામાં એક મહાનુભાવે એવું કહ્યાનું યાદ છે કે કર્દમના અવસાન પછી આજે ખબર પડે છે કે કર્દમ પોતે દલિત સમાજનો ન હતો પણ સવર્ણ હતો. ગાંધીસાહિત્યના અભ્યાસી

સ્વ. દક્ષાબહેન પટ્ટણીના મોટાંબહેન સ્વ. નીરુબહેનનો એ પુત્ર હતો. સરસ મુલાકાતનોંધ માટે સંધ્યાબહેન અને સરૂપબહેનને અભિનંદન.

પ્રમુખીય લેખમાં આદરણીય શ્રી સિતાંશુભાઈએ કવિ ગુલઝારની કવિતા વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વિગતો આપી છે તેમાં વોલ્ટર બેન્જામિનનું ૧૯૩૬માં લખાયેલું પુસ્તક ‘ધ વર્ક ઓફ આર્ટ ઈન ધ એજ ઓફ મિકેનિકલ રિપ્રોડક્શન’ - કવિ ગુલઝારના વાચનજગતમાં એ હશે કે કેમ ? સંશય વ્યક્ત કર્યો છે. એ જ રીતે ઍરિક સીગલના પુસ્તક ‘મેન, વુમન એન્ડ ચાઈલ્ડ’ પરથી જ ‘માસૂમ’ ફિલ્મ બન્યાનો ખ્યાલ આવે છે. પણ ફિલ્મનિર્માતાઓએ આ અંગે ક્યાંય ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી. જ્યંત મેઘાણીએ ઍરિક સીગલનું પુસ્તક મને વાંચવા આપેલું. એ પછી ઘણા વખતે ‘માસૂમ’ ફિલ્મ બની. ચાઈલ્ડ તરીકે સૌરાષ્ટ્રના રણજીટ્રોફી ખેલાડી પ્રવીણ હંસરાજના પુત્રે સારું કામ કરેલું.

— પીયૂષ પારાશર્યના વંદન

*

ડિસ્એમ્બરના ‘પરબ’ અંકમાં પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતેમાં કવિતા તેમજ લખાણ ખૂબ જ ગમ્યું. સાથે આપે જે છેલ્લા બે-ત્રણ ફકરામાં લખ્યું તે પણ ખૂબ જ ગમ્યું. બળકટ અને પ્રવાસપ્રયંડ પરમ મિત્ર નિખિલ મોરી અને તેના દ્વારા જે ગાલિબ વાત — એક ફકીર ગાલિબના શેર ગાતો ગાતો ગલીમાં ફરે છે. એક રૂપજીવિનીના કોઠા કવિતાનું લોકેશન ક્યાં છે ? ખૂબ જ ગમ્યું. સાથે સાથે રૅન્ટિયા ઉપર ટોપો ? - ‘સ્વાયત્તતા અંગેની થોડીક સીધી વાત ખૂબ જ ગમી. મારા ભાઈઓ, સ્વાયત્તતા લેવી સહેલ છે અને આપનું નિવેદન તેમજ અન્ય વડીલો સાથેની વિચારણા અને મુખ્યમંત્રીને અને જરૂર જણાયે ભારતના વડાપ્રધાનને મળવાની વાતો સાથે ખૂબ ગમ્યું. વધુ તો શું લખું ? હું ખેડૂત પણ આપની વાત વાંચીને મારો અંતરનો રાજીપો વ્યક્ત કરું છું. જ્ઞાનસત્રમાં તો નહીં પહોંચી શકું પણ ‘પરબ’ દ્વારા થોડાં પાનાં વાંચીને ખૂબ ખુશ થાઉં છું.

— ઉકાભાઈ હરિભાઈ વઘાસિયા

તા. ઉના-૩૬૨ ૫૬૦

જિ. ગીર સોમનાથ

□

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ માર્ગ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- ઉકાભાઈ વઘાસિયા : આંબાવડ, તા. ઉના-૩૬૨૫૬૦, જિ. ગીર સોમનાથ
- કવિ અજ્ઞાત : ૧૫, નવજીવન ક્વાર્ટર, સ્ટેડિયમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- કિષ્ના ગરણિયા : ગુજરાતી વિભાગ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- દિલીપ ઝવેરી : 301, Waldorf, Hirmandini Estate, Patil Pada, Ghodbunder Road, Thane 400607
- ધ્વનિલ પારેખ : સી/૨૦૪, વૈદેહી એપાર્ટમેન્ટ, એસબીઆઈની ગલીમાં, વાવોલ, જિ. ગાંધીનગર
- નરોત્તમ પલાણ : દર્શન, ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
- પન્ના ત્રિવેદી : એ/૧, પ્રોફેસર ક્વાર્ટર, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ-સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક માર્ગ, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા રોડ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- પીયૂષ પારાશર્ધ : પ્લોટ નં. ૧૭૯૨/એ, શ્રીનગર સોસાયટી, સરદારનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ્સ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ પંડ્યા : એચ/૯૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ્સ, ડ્રાઈવ ઈન રોડ, માનવમંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- રાકેશ દેસાઈ : પ્રોફેસર, અંગ્રેજી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨
- વિજય શાસ્ત્રી : જે/૩/૩૦૨, મુક્તાનંદ, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/૨૦૩, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- હરીશ મીનાશ્રુ : ૯/એ, સુમિરન, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ

સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા પુરસ્કૃત હાસ્યલેખક રતિલાલ બોરીસાગરનાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો

હાસ્યલેખો

ભજ આનંદમ્	170
પિતા-પપ્પા-ડેડી	250
મા એ મા	200
મોજમાં રે'વું રે...	130
વિનોદના વૈકુંઠમાં	130
તિલક કરતાં 63 થયાં	140
ભદ્રંભદ્ર અમર છે	130
આનંદલોક	100
'જી'થી 'ક' સુધી	75
એન્જોયગ્રાફી (પુરસ્કૃત)	70
મરકમરક (પુરસ્કૃત)	80
સંભવામિ યુગે-યુગે	100

પ્રવાસ

ત્રણ અઠવાડિયાં અમેરિકામાં...	250
------------------------------	-----

નાટક

પ્રહસનસંચય (વ્યંગ નાટક)	120
અદ્યતન પ્રહસનસંચય (વ્યંગ)	120

બાળસાહિત્ય

મહાભારતના પ્રસંગો (બહુરંગી)	250
-----------------------------	-----

હાસ્યલેખક રતિલાલ બોરીસાગરને
સાહિત્ય અકાદમી-દિલ્હી
તરફથી તેમના પુસ્તક
'મોજમાં રે'વું રે' માટે
પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે.
ગૂર્જર પરિવાર તરફથી તેમને
ખૂબખૂબ અભિનંદન.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

કાવ્યસંગ્રહ

દ્વીપક બારડોલીકર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હવાનાં પગલાં	૭૫.૦૦
ચંપો અને ચમેલી (મહિયાસંગ્રહ)	૪૫.૦૦
રેલો અષાઢનો	૫૫.૦૦
વત્સલ ર. શાહ	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અડધી પડધી આંખે	૧૦૦.૦૦
એવું તે શું ?	૫૫.૦૦
ઇન્દુ પુવાર	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
લવરી કાવ્યમ્	૯૦.૦૦
રોમાંચ નામે નગર	૩૫.૦૦
લવરી કવચમ્ (લાંબુ કાવ્ય) (એજન્સી)	૨૫.૦૦
નિર્મિશ ઠાકર	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આદિલ મન્સૂરી નિર્મિશની નજરે	૮૫.૦૦
અધૂરું સ્વપ્ન છે	૫૫.૦૦
નિર્મિશીકરણ : ગુજરાતી ગઝલકારોનું (ઠક્કાચિત્રો)	૧૧૦.૦૦
અહો ! નિર્મિશાત્મક (વ્યંગકાવ્યો)	૫૫.૦૦
પન્ના ત્રિવેદી	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ખામોશ બાર્તે (હિન્દી) (કાવ્યસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
એકાન્તનો અવાજ	૪૫.૦૦

દેવજી ત્રિ.થાનકી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કિનારો હજુ દૂર છે	૧૩૫.૦૦
સફરનો થાક નથી	૧૦૦.૦૦
અક્ષરનો ઉજાસ છે	૧૩૦.૦૦
સમણાં સાદ કરે	૧૧૦.૦૦
ભીતર ધબકે કવિતા	૧૧૦.૦૦
કલમ તારે સથવારે	૧૪૦.૦૦
સફર કરાવું શહેરોની	૬૫.૦૦

અન્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
અમૃત જ્યોતિ (પ્રાર્થના, ભજનો)	ડૉ.ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૧૮૫.૦૦
તારી આંખનું આકાશ (કાવ્યસંગ્રહ)	રમેશ દરજી	૮૫.૦૦
સાગર ભી હૈ, તૂફાં ભી (હિન્દી) (કાવ્યસંગ્રહ)	દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'	૬૦.૦૦
વિનોદના ખંડકાવ્યો (કાવ્યસંગ્રહ)	વિનોદ જાની	૭૦.૦૦
સમયનો દસ્તાવેજ (કાવ્યસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૧૦.૦૦
In Memoriam (Poems)	Trans : Darshna Trivedi	૩૫.૦૦
ઘરવખરી (કાવ્યસંગ્રહ)	દક્ષા પટેલ	૮૦.૦૦
મધ્યાહને સૂર્યાસ્ત (કાવ્યસંગ્રહ)	રાહુલ જોશી	૫૫.૦૦
સ્મરણો ભીનાં ભીનાં (કાવ્યસંગ્રહ)	રેખા રશ્મિકાંત પટેલ	૧૧૦.૦૦
કબૂલાતનામું (અનુવાદિત કાવ્યો)	અનુ. : નીલા ત્રિવેદી	૧૪૫.૦૦
અને તું!	અશોક જાની 'આનંદ'	૧૭૦.૦૦
આંખમાં વરસાદ બારેમાસ	ગિરીશ પરમાર	૭૦.૦૦
કાગળનો દરિયો ને અક્ષરની હોડી	ડૉ. નિખિલ જોશી	૧૨૫.૦૦
આ કૌરવો પાંડવોના સમયમાં	પ્રવીણ પંડ્યા	૧૧૦.૦૦
ખંડિતકાંડ અને પછી	દિલીપ ઝવેરી	૫૦.૦૦
તારા ટાંકે અજવાળું	નિર્ઝરી મહેતા	૧૦૦.૦૦
દૂરસુદૂર અંતરિક્ષમાં (અનુવાદિત કાવ્યસંગ્રહ)	અનુ.: ડૉ. અશોક ચાવડા	૨૨૫.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઈટ : <http://www.rangdwar.com>

વિવેચન - સંશોધન - કળા — સંગીત

સરવંગા	નરોત્તમ પલાણ	150
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	200
કાવ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	200
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	200
વાર્તાવિશેષ	રઘુવીર ચૌધરી	360
ટીવીની ત્રેવડ અને ત્રુટિઓ	ભરત દવે	300
‘વાત માણસની’ (લાભશંકર અધ્યયન ગ્રંથ) -	સં. રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે અને કિરીટ દૂધાત	600
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	ભોળાભાઈ પટેલ	400
ભારતીય નવલકથા પરંપરા...	ભોળાભાઈ પટેલ	200
ઓગણીસમી સદીના ગ્રંથ - ગ્રંથકાર	દીપક મહેતા	150
અમૃતાથી ધરાધામ ભાગ I - II	સં. દૃષ્ટિ - સુનીતા	720
મેઘદૂતમ્	કાલિન્દી પાઠક	120
ગ્રંથવિવેક (લે. યશવંત દોશી)	સં. દીપક મહેતા	200
આપણો સમાજધર્મ (લે. જયાબહેન શાહ)	સં. મનસુખ સલ્લા	300
ઘણું જીવો ગુજરાતી	નારાયણ દેસાઈ	80
મોહનલાલ પટેલ અધ્યયન ગ્રંથ	સં. મણિલાલ પ્રજાપતિ	200
મોહનલાલ પટેલ સર્જન વિશેષ	ર. ચૌધરી, પ્ર. બ્રહ્મભટ્ટ	180
દર્શકના દેશમાં	રઘુવીર ચૌધરી	184
ઉશનસૂ અધ્યયનગ્રંથ	લલ્લુભાઈ પટેલ	150

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૧

: આજની વાર્તાનું પ્રતિનિધિત્વ એટલે આ સંગ્રહો :

: કાલની ઘડી ને આજનો દિ’ :

નવનીત જાની
કિં. રૂ. ૨૦૦/-

: કમઠાણ :

સંજય ચૌહાણ
કિં. રૂ. ૧૮૦/-

: પોલિટેકનિક :

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર
કિં. રૂ. ૨૨૫/-

: ફિક્શનાલય :

વિશાલ ભાદાણી
કિં. રૂ. ૧૫૦/-

: રીઆલિટી શો :

નવનીત જાની
કિં. રૂ. ૨૦૦/-

: ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ :

ગિરીશ ભટ્ટ
કિં. રૂ. ૧૮૦/-

: દેવીપૂજક :

માય ડિયર જ્યુ
કિં. રૂ. ૧૫૦/-

તમારા બુક્સેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬; ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬; ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

Online : bookpratha.com M : 9033589090

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ

૧૦૨, નંદન કોમ્પ્લેક્સ, મીઠાખળી ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

ફોન : ૦૭૯-૨૬૪૨૪૮૦૦

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનાં નવાં ત્રણ પુસ્તકો

- (૧) જીવનના વ્યાપક ફલકને કાવ્યની શરતે
ખુલ્લી મૂકવાનો પ્રયાસ કરતો કાવ્યસંગ્રહ :

‘એચરકાફ્ટ’ : રૂ. ૨૦૦/-

- (૨) અમાનુષી થયેલો સાહિત્યિક અવાજ વધુ માનુષી
થવા તરફ ગયો હોવાની પ્રતીતિ આપતો વિવેચનગ્રંથ

‘ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા હાજર છે’ : રૂ. ૨૭૫/-

- (૩) પ્રેમાનંદની આખ્યાનરચનાઓનું કલામૂલ્ય દર્શાવતા, જુદે જુદે
ગાળે લખાયેલા લેખોને એકત્રિત કરતો સંપાદનગ્રંથ

‘પ્રેમાનંદ વિમર્શ’ : રૂ. ૧૨૦/-

‘એક એક પે અદકાં મોતી’

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનાં અન્ય વિવેચનો

૧. કાન્તનાં ખંડકાવ્યોની મનોહર મૂર્તિ	૯૫.૦૦
૨. રમણીય સંક્રમણ	૨૮૫.૦૦
૩. પત્રવાસરિકા અને થોડુંક લલિત	૧૯૦.૦૦
૪. સાક્ષીભાસ્ય	૧૭૫.૦૦
૫. અપરિચિત અ અપરિચિત બ	૧૫૦.૦૦
૬. પ્રતિભાષાનું કવચ	૧૬૦.૦૦
૭. મારો આતમરામ	૧૫૦.૦૦
૮. રચનાવલી	૬૭૫.૦૦

જન્મભૂમિ શ્રૂપનાં અખબારોમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલી, સ્વાનુભવમાંથી સર્જાયેલી યોગેશ ન. જોશીની નવલકથા...

સૂર્યાસ્તે થયેલ સૂર્યોદની સત્ય કથા

પયાસમે પગથિયે (ત્રીજી આવૃત્તિ)

- ❖ આ નવલકથાનું કથાનક અન્ય કોઈ નવલકથા કરતાં તદ્દન અલગ પડે છે. — સુશ્રી પ્રફુલ્લા વોરા
- ❖ તોલમાપ કચેરીના અધિકારી યોગેશ ન. જોશીએ તોલીમાપીને અક્ષરોનો યથોચિત ખરચ કર્યો છે. — શ્રી જિતુભાઈ ત્રિવેદી
- ❖ ‘પયાસમે પગથિયે’માં નવલકથામાં હોય એવા બે કે ત્રણ પક્ષ વચ્ચે સંઘર્ષ નથી. સંઘર્ષ હોય તો રોગ-આરોગ્ય વચ્ચે છે. — શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
- ❖ ગંભીર બીમારીથી પીડાતી વ્યક્તિ માટે જ નહીં, સૌને માટે આ ‘હોસ્પિટલ ગીતા’ છે. — માય ડિયર જયુ
- ❖ આ નવલકથા એક વિશિષ્ટ કલાકૃતિના ગૌરવની હકદાર બને છે. — શ્રી માધવ રામાનુજ
- ❖ મનોજગત અને ભાવજગતનો તુમુલ દ્વંદ્વ અહીં વાચકને અજંપ કરી દઈ વિશ્રાંતિની દિશામાં લઈ જાય છે. — ડૉ. વિનોદ જોશી
- ❖ નવલકથાનાં લક્ષણોને વફાદારીથી વળગી રહી સર્જક ઝીણું નકશીકામ કરી શક્યા છે. — ડૉ. દિનુ યુડાસમા

પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
૨. લટૂર પ્રકાશન, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩, હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૧
૩. સહજાનંદ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ટ્રસ્ટ, મિરઝાપુર, ભુજ
૪. યોગેશ ન. જોશી, ‘શ્રીશૈલ’, બંસી ડુપ્લેક્સ, યમુનાવાડી પાસે, ઝાંઝરડા રોડ, જૂનાગઢ-૩૬૨ ૦૧૫. મો. નં. ૯૮૨૪૨ ૮૮૦૯૨

સૌજન્ય : મેહુલ શાહ, હસમુખ સ્ટોર, પરા, બોટાદ-૩૬૪ ૭૧૦

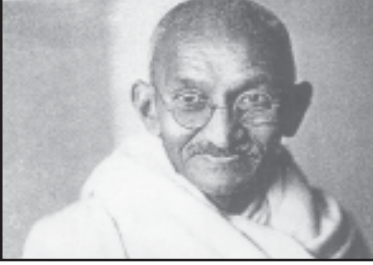

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી
અને
તારાગૌરી ચિ. ત્રિવેદીના
સ્મરણાર્થે
પરિવારજનો તરફથી

દુર્વૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ ?

- રમણભાઈ નીલકંઠ
(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠક્રમાંક-૨૫)

ગાંધી-નિર્વાણ-માસ

ઘણાં લોકોનાં મનમાં ઊભો થતો એક પ્રશ્ન છે કે ગાંધીજી એમના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં તદ્દન એકલા હતા. પારાવાર વેદના અને નિરાશાથી ઘેરાયેલા ગાંધીજીને પછી તો એકસો પચ્ચીસ વર્ષ જીવવાની જે ઈચ્છા હતી તે પણ રહી નથી. એમના વર્ષોના

સાથીઓ જેમને હિન્દના સ્વરાજ માટે ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યા; તે બધા જ રાજકીય નેતાઓ સ્વરાજ મળતાંની સાથે ગાંધીજી અને ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોને નેવે મૂકી દે છે. જીવનના આ અંતિમ દિવસો જેને પ્યારેલાલે ‘પૂર્ણાહુતિ’માં આલેખ્યા છે તે ગાંધીજીના જીવનની અસદ્ય કરુણ કથા છે. આવું કેમ? આ પરથી એમ નથી લાગતું કે ગાંધીજી એમના જીવનકાર્યમાં નિષ્ફળ ગયા?

ઈતિહાસ આંખ સામેથી પસાર થાય છે : જગતનો પ્રત્યેક મહાપુરુષ એનાં જીવનની અંતિમ અવસ્થામાં, છેલ્લી પરીક્ષામાં એકલો જ હોય છે. પછી એ યાદવાસ્થળી પછી પારધીના બાણથી વીંધાતા કૃષ્ણ હોય કે કોસ ઊંચકીને વધસ્તંભ તરફ જતા ઈશુ હોય, હિમાળો ગાળવા જતા યુધિષ્ઠિર હોય કે નોઆબલીના મહાભિનિષ્ક્રમણના ગાંધીજી હોય. વિકાસની એ અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ ભૂમિકા એટલી તો ઊંચી હોય છે કે સામાન્ય માણસ ઈચ્છે તો પણ સાથે રહી શકતો નથી. એ સાધકની મર્યાદા નથી, પણ સાધનાની વિશેષતા છે કે જીવનવિકાસની અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ એકલતા નથી નિષ્ફળતા કે નથી નિરાશા. એ કરુણતા જરૂર છે પણ એ કરુણતામાં ભયતા રહેલી છે. માનવસંસ્કૃતિના હિમાલયનું એ ભય ઉન્નત શિખર છે.

— સ્વ. ડૉ. દક્ષાબહેન વિજયશંકર પટ્ટણી

‘સૂત્રકૃતાંગ’ વગેરેનાં સૂત્રો, મહાવીરનો ઉપદેશ ‘સાંભળનારા’ કોઈકે પોતાના શબ્દોમાં શ્લોકબદ્ધ કરી મૂક્યાં હોય તેવાં છે; ‘આચારાંગસૂત્ર’માં તો મહાવીરના પોતાના જ શબ્દો સંગ્રહાયા હોય એમ ચોક્કસ કહી શકીએ. છૂટક છૂટક, રત્નો જેવાં તેજસ્વી સુભાષિતો જ વીણી વીણીને ભેગાં કર્યાં હોય, તેવી તેની મનોરમ રચના છે.

- ગોપાલદાસ જી. પટેલ

આદિકાળથી મૌખિક પરંપરામાં ધર્મની જે વ્યાખ્યા ચાલી આવતી હતી તેને પ્રથમ લખનાર લેખક એટલે વ્યાસ છે. વ્યાસજીનું મૂળનામ બાદરાયણ છે, જેનું સૌથી મોટું કામ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ની રચના છે. સનાતન હિન્દુ ધર્મની એક માન્યતા છે કે જે વિદ્વાન ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપર ભાષ્ય લખે તે જ ‘આચાર્ય’ કહેવાય. સુવિદિત છે કે આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ ‘પ્રસ્થાનત્રયી’ નામથી ‘બ્રહ્મસૂત્ર’, ‘ઉપનિષદ’, ‘ગીતા’ ઉપર ત્રણ ભાષ્યો લખેલાં છે. આ પરંપરાના છેલ્લા આચાર્ય શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી છે, જેમણે ‘આણ્વભાષ્ય’ નામથી ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપર ભાષ્ય લખેલું છે. સમજી શકાશે કે હિન્દુ ધર્મના શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવનો પાયાનો પથ્થર ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ છે.

- નરોત્તમ પલાણ

મૂળ પૈશાચી ભાષામાં લખાયેલી ગુણાઢ્યકૃત ‘બહત્કથા’ કૃતિના રૂપમાં લુપ્ત થયેલી પરંતુ બુદ્ધસ્વામી, ક્ષેમેન્દ્ર, સોમદેવ વગેરેએ એનો આધાર લઈને લખેલી કૃતિઓ જળવાયેલી હતી. સોમદેવકૃત સંસ્કૃત ‘કથાસરિત્સાગર’માં તો ગુણાઢ્યની મૂળકૃતિમાં નહોતી એવી તંત્રોપાખ્યાન અને વિક્રમકથાઓ પણ સ્થાન પામતી ગયેલી. આથી ‘કથાસરિત્સાગર’ના ભાષાન્તર-સંશોધનની પરંપરામાં જ લોકકથાનાં કુળ-મૂળ અને સમ્પ્રસારણનો અભ્યાસ કેન્દ્રમાં આવ્યો. આ અનુષંગે જ સંબંધિત જાતિ, એની ધર્મ અને વિધિની પરંપરા, સમાજપ્રવર્તિત રૂઢિઓ વગેરે વિશે પણ અભ્યાસ થતો રહ્યો.

- ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

ભાવપક્ષે ગોરખનાથ અને કલાપક્ષે રામાનંદને ચરિતાર્થ કરતું ‘ભજન’ સ્વરૂપ, પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધની મધ્યકાલીન કવયિત્રી તોરલના હાથે ગુજરાતી ભાષામાં સાકાર થયેલું છે. તોરલની રચનાઓ મારુભાષાથી જુદી પડેલી ગુર્જર ભાષાની પ્રથમ ભજનરચનાઓ છે.

- નરોત્તમ પલાણ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે 'કૃતજ્ઞતા' નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.'

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

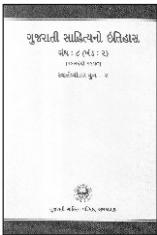
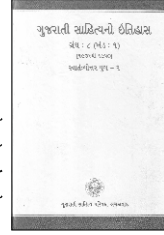
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PARAB 2020 January

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSN : 0250-9747

Fevi kwik

फैंको नहीं,
जोड़ो

*MRP For **500** mg